

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası

KATTABEKOVA DILNOZA ALISHER QIZINING

5120100 – filologiya va tillarni o'qitish(o'zbek tili) ta'lim
yo'nalishi

bo'yicha bakalavr darajasini olish uchun yozgan

**“MATBUOT TILINING TASVIRIY-TA'SIRCHAN
VOSITALARI”**

mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**Rahbar : Izzatoy PARDAEVA,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent**

Guliston – 2019

REJA:

KIRISH. Ishning umumiy tavsifi.

1. Matbuot tilining o'rganilishi va dolzarb muammolar.
2. Matbuot tilining emotsional ekspressivligini oshirishning fonetik usuli .
3. Leksik frazeologik usul yordamida ta'sirchanlikning ifodalanishi
4. Tasviriy ta'sirchanlikni belgilashning morfologik-sintaktik usullari.

XULOSA

ADABIYOTLAR RO'YXATI

4

MUNDARIJA

KIRISH. Ishning umumiy tavsifi.....

1. O'zbek tilshunosligida sinonimiya hodisasining o'rganilishi va dolzarb muammolar.
2. Gazeta tilida leksik sinonimiya.....
3. Gazeta tilida frazeologik sinonimiya.....

XULOSA.....

ADABIYOTLAR RO'YXATI.....

ISHNING UMUMIY TAVSIFI

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning bir qator asarlari, nutqlarida ommaviy axborot vositalari (OAV) faoliyati uchun zarur vazifalar belgilab berilgan va ularning hozirgi holati baholangan. Birinchi Prezidentimizning 2010 yil 12 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati va Qonunchilik palatalari qo'shma majlisida so'zlagan "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi" mavzuidagi ma'ruzasida ta'kidlanganidek, yurtimizda, avvalo, OAV rivojini ta'minlaydigan, demokratik talab va standartlarga to'la mos keladigan mustahkam qonunchilik bazasi yaratildi. Faqat keyingi 10 yilning o'zida bosma OAVning soni 1,5 barobar, elektron OAVning soni esa 8 barobar ko'payib, bugungi kunda ularning umumiy soni 1200 taga etdi¹.

Mustaqillik yillarida OAVning soni oshib borgan sari ularning huquqiy kafolatlanishi, jurnalistlarning janr imkoniyatlari va tildan foydalanish mahoratlarini ko'rsatishlari uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Jurnalistlar faoliyatining huquqiy kafolatlanganligi va ijod erkinligi OAV, jumladan, gazetaning jamiyatdagi roli, gazeta janr-larining tili va uslubini atroflicha o'rganishni talab etadi.

Ma'lumki, davlatimizning birinchi rahbari boshchiligida o'tkazilgan tub islohotlarning samarasini OAV ishtiroksiz tasavvur etish qiyin. Shu sababli jamiyat yangilanayotgan bir paytda OAV zimmasiga juda katta mas'uliyat yuklandi. Bunda, eng avvalo, ijodiy jamoa va uning rahbaridan o'z ishiga mas'uliyat bilan yondashish, kasb mahoratini yuqori darajada egallash va uni takomillashtirib borish talab qilinadi. Shunday o'zgarish va yangilanish jarayonini mamlakatimizdagi barcha viloyat gazetalarida, jumladan, Sirdaryo viloyat hokimligi nashri "Sirdaryo haqiqati" gazetasi faoliyati misolida ham ko'rish mumkin.

O'zbek tilshunosligida gazeta tilini o'rganish sohasida bir qator ishlar yaratilgan. Ularda «Sirdaryo haqiqati» gazetasi materiallaridan ham foydalanilgan, lekin «Sirdaryo haqiqati» gazetasining tili va uslubi, til birliklarini qo'llash holati maxsus ilmiy tadqiq etilmagan. Bugungi kun talabiga ko'ra «Sirdaryo haqiqati» gazetasida qo'llanilayotgan leksik-frazeologik sinonimlarning stilistik xususiyatlarini o'rganish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi va muammolar. XX asrning 60-yillariga kelib o'zbek tilidagi frazeologik sinonimlar hodisasi ham o'rganila boshlandi. Jumladan, Sh. Rahmatullayev o'zining doktorlik dissertatsiyasining maxsus bobini frazeologik sinonimiyani tadqiq etishga bag'ishlangan edi². Shuningdek, tilshunoslikka doir ayrim darslik va qo'llanmalarda frazeologik

¹ Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Биринчи Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 12 ноябрь 2010 йил. «Халқ сўзи» газетаси, 13 ноябрь.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. - Тошкент: Фан, 1966. 47-131-б.

sinonimlar yo'l-yo'lakay tilga olingan hamda bir-ikkita misol keltirilib, ularning leksik-frazeologik sinonimlardan farqi ta'kidlab o'tilgan, xalos.³ Turkiyshunoslikda bu muammoning mohiyati Z.Uraksin, A.Bolg'anboev, A.Annamamedov, K.Mamedova kabi olimlarning ishlarida ochib berilgan.⁴

Keyingi yillarda OAVda nutq madaniyati masalalarini o'rganishga doir maxsus ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Masalan, D.Teshaboevaning «Ommaviy axborot vositalari tilining nutq madaniyati aspektida tadqiqi (O'zbekiston Respublikasi OAV misolida)» mavzuidagi doktorlik dissertatsiyasi katta ilmiy ahamiyatga ega. Gazeta tili sohasidagi tadqiqotlarda gazeta matnlari leksik, frazeologik, grammatik, stilistik va adabiy me'yorga rioya etish nuqtai nazaridan o'rganilgan bo'lsa-da, alohida olingan leksik birliklar, xususan, sinonimlarning xususiyatlari maxsus tadqiq etilgan. Gazeta tili va uslubini tadqiq etish sohasidagi tadqiqotlarda boshqa masalalar qatori, masalan, gazetada emotsionallik va ekspressivlikni ifodalash va jurnalistning tildan foydalanish mahorati kabi masalalar doirasida sinonimlar haqida ham fikrlar bildirilgan. A.Abdusaidovning qo'llanmasi va doktorlik dissertatsiyasida frazeologik sinonimiya haqida e'tiborli fikrlar bildirilgan. Malakaviy bitiruv ishimizda mavjud tadqiqotlarga asoslanib, «Sirdaryo haqiqati» gazetasi materiallari asosida leksik va frazeologik sinonimlarning ayrim xususiyatlarini yoritishga harakat qildik.

Tadqiqot manbai va tadqiq usullari. Malakaviy bitiruv ishida "Sirdaryo haqiqati" gazetasining Mustaqillik yillarida nashr etilgan materiallari asosida leksik va frazeologik sinonimlarning stilistik xususiyatlari tahlil etildi. Tahlil uchun o'zbek tilshunosligida mavjud ilmiy asarlar, darslik va qo'llanmalar, gazeta tiliga oid maxsus tadqiqotlardan foydalandik. Ular tadqiq etgan usullarga tayanib ish ko'rdik.

Ishning maqsad va vazifalari. Gazeta tilida ishlatilgan leksik sinonimlarning semantik-stilistik xususiyatlarini davr materiallari asosida yoritishi, frazeologik sinonimlarning ta'sirchanlikni ifodalashdagi o'rnini ko'rsatish asosiy maqsad qilib olindi.

Ishda quyidagi vazifalar belgilandi;

- o'zbek tilidagi sinonimiya hodisasining fikrni ta'sirchan ifodalashdagi imkoniyatari keng va ularni gazeta materiallari asosida o'rganish davr talabi hisolanadi;
- o'zbek tilshunosligida gazeta tili va uslubi ma'lum darajada o'rganilgan bo'lsa-da, muammolar mavjud;
- leksik vositalar va ularning sinonimiyasi gazeta tili uchun muhim stilistik vosita sanaladi;
- frazeologik sinonimlar gazeta matnlarida emotsionallik va ekspressivlikni ifodalashda muhim stilistik imkoniyatlarga ega;
- "Sirdaryo haqiqati" gazetasida leksik va frazeologik sinonimlardan unumli foydalanilmoqda.

³ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент:Фан, 1992, 113-117-б.

⁴ Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили: Филол.фан.номзоди... дисс. автореферати. – Тошкент, 2009. - 26 б.

Tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati. Malakaviy bitiruv ishimizda leksik va frazeologik sinonimlarning semantik-stilistik xususiyatlari to'la "Sirdaryo haqiqati" gazetasi materiallari asosida maxsus o'rganildi, faktlar asosida tegishli ilmiy xulosalarga kelindi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»(1997)gi qonuni talablari nuqtai nazaridan fikr yuritganda, bugungi kunda tayyorlanayotgan mutaxassislar jahon andozalariga javob bera oladigan, chuqur bilimli, nazariy bilimni amaliyot bilan mohirona bog'lay oladigan va qo'llaydigan etuk kadrlar bo'lishi lozim. Jumladan, o'zbek filologiyasi mutaxassisligi bo'yicha tahsil olgan kadrlar ham savodxon, chuqur bilimli bo'lishi bilan birga nutq madaniyatiga e'tiborli bo'lishlari, gazeta materiallaridan nutq mahoratini o'rganishda foydalanishlari, kamchiliklarni bilib olib, yosh avlod tildan foydalanishda kamchiliklarga yo'l qo'ymasliklariga erishishlari, jurnalistlarning mahorati, adabiy me'yorga rioya etilishini ma'lum darajada baholay olishi, ularni o'quvchilarga tushuntirish malakasiga ega bo'lishlari lozim. Ana shu nuqtai nazardan, malakaviy bitiruv ishi materiallaridan talabalar kurs ishi, referat yozish va mustaqil ish jarayonida foydalanishlari mumkin.

Malakaviy bitiruv ishining hajmi. Mazkur ish Kirish, ikki asosiy bob, xulosa va adabiyotlar ro'yxatini o'z ichiga olgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavjud tadqiqotlarda o'zbek shoir va yozuvchilarining asarlaridan ko'plab faktik misollar keltirilgan, ularda gazeta materiallaridan ham o'rni bilan foydalanilgan. A.Abdusaidovning tadqiqotlarida gazeta tilini o'rganishga doir obzorlar berilgan. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, o'zbek tilshunosligida publitsistik uslub, xususan, gazeta tili va uslubi, gazeta janrlarining o'ziga xos xususiyatlari K.Yusupov, A.Boboeyva, S.Muhamedov, T.Qurbonov, A.Abdusaidov tomonidan ma'lum darajada tadqiq etilgan.

Keyingi yillarda OAVda nutq madaniyati masalalarini o'rganishga doir maxsus ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Masalan, D.Teshaboevaning «Ommaviy axborot vositalari tilining nutq madaniyati aspektida tadqiqi (O'zbekiston Respublikasi OAV misolida)» mavzuidagi doktorlik dissertatsiyasi katta ilmiy ahamiyatga ega. Gazeta tili sohasidagi tadqiqotlarda gazeta matnlari leksik, frazeologik, grammatik, stilistik va adabiy me'yorga rioya etish nuqtai nazaridan o'rganilgan bo'lsa-da, alohida olingan leksik birliklar, xususan, sinonimlarning xususiyatlari maxsus tadqiq etilgan. Gazeta tili va uslubini tadqiq etish sohasidagi tadqiqotlarda boshqa masalalar qatori, masalan, gazetada emotsionallik va ekspressivlikni ifodalash va jurnalistning tildan foydalanish mahorati kabi masalalar doirasida sinonimlar haqida ham fikrlar bildirilgan. A.Abdusaidovning qo'llanmasi va doktorlik dissertatsiyasida frazeologik sinonimiya haqida e'tiborli fikrlar bildirilgan.

A.Abdusaidov gazeta matnlarida uchraydigan ruscha-baynalmilal so'zlar va ularning dubletlarini to'plab, "Leksik dubletlar va ularning izohi(gazeta materiallari asosida)"nomli o'quv qo'llanmasini yaratgan⁵. Qo'llanmada gazeta tilida leksik dubletlarni qo'llashdagi 1989 yildan keyingi 4-5 yil ichidagi jarayon tahlil etilgan. Unda respublika – jumhuriyat, tarix – moziy, ministr – vazir, jurnal – majalla, universitet – dorilfunun, diagnoz – tashxis kabilarning ma'no xususiyatlarini o'rganish maqsadida gazetalardan misollar to'plab, ularni izohlaydi. Hozirgi davr gazetalari misolida leksik dubletlar, ayrim adabiyotlarda qayd etilganidek, absolyut sinonimlarni atroflicha o'rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Hozirgi davrda O'zbekiston OAV, xususan, gazeta jamoatchilik fikrini aks ettirishni, aholini xolis axborot bilan ta'minlashni asosiy maqsad qilib olgan. Shu nuqtai nazardan, axborotning ta'sirchanligi muhim ahamiyatga ega. Gazeta tilida qo'llanilayotgan so'z va iboralarning omma ongiga qay darajada ta'sir etishi ular olayotgan ma'lumotlar tez va tushunarli bo'lishi jurnalistning tildan foydalanish mahoratiga, ayniqsa, leksik-frazeologik vositalardan o'rinli foydalanishiga ham bog'liq. Bunday leksik birliklar orasida sinonimlarning ham ahamiyati katta.

Gazeta tilida ikki muhim xususiyat - informatsiya, axborot berish va uni ta'sirchan etkazish bir-biri bilan chambarchas holda amal qiladi. Gazeta tilida turli janrdagi materiallarning mazmunli, aniq, ta'sirchan bo'lishini ta'minlashda tilning

⁵ Abdusaidov A. *Leksik dubletlar va ularning izohi (gazeta materiallari asosida)*. –Samarqand: 1993. - 112 b.

boshqa leksik vositalari qatori sinonim-lar ham muhim stilistik vosita sifatida xizmat qiladi. Gazeta tilida sinonimlar faqat takror va qaytariqlarning oldini olishda muhim leksik vosita bo'lmasdan, ta'sirchanlikni ta'minlashda ham kuchli stilistik vosita rolini bajaradi. Gazeta tilida sinonimlarning qo'llanishi va uslubiy xususiyatlarini o'rganishda Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, A.Shomaqsudov, M.Mirtojiyevlarning tadqiqotlariga asoslanish mumkin. Prof. A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" kitobi sinonimlarning ma'nosi, qo'llanish, doirasini belgilashda asosiy manbalardan hisoblanadi

1 - BOB

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SINONIMIYA HODISASINING O'RGANILISHI VA DOLZARB MUAMMOLAR

1.1. Sinonimlarning o'rganilishi va muammolar xususida

O'zbek tilshunosligida sinonimiya hodisasi va uning ta'rifi masalasida tadqiqotlarda oldinlari turlicha mulohazalar bayon etilgan bo'lsa, keyingi yillarda mazmunan bir-biriga yaqin fikrlar bildirilmoqda. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da sinonim, sinonimik, sinonimika, sinonimiya terminlariga quydagicha ta'rif berilgan: Sinonim (yun- bir xil nomli) tlsh. Shakli bir xil, ma'nosi esa bir xil yoki biroz farqli bo'lgan til birliklari qatoridagi bir xil til birligi. Sinonimik tlsh. Bir-biriga sinonim bo'lgan ma'nodosh. Sinonimik so'zlar. Sinonimika tlsh. 1. Biror tilning sinonimlari majmui. O'zbek tili sinonimikasi. 2. Leksikologiyaning sinonimlarni o'rganuvchi bo'limi. Sinonimiya yun (bir xil nomga egalik) tlsh. Til birliklarining ma'no jihatidan yaqinlik, ma'nodoshlik hodisasi⁶. H.Jamolxonov "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobning "Leksik sinonimiya" qismida "Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravon va ta'sirli bo'lishni, fikrning aniq va obrazli chiqishini ta'minlaydi", degan fikrni bayon etgan. "Tayanch tushunchalar" sifatida quydagilarni keltiradi: Sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishi. Sinonimik qator (sinonimik uya) - bir ma'no anglatishiga ko'ra guruhlangan sinonim so'zlar yig'indisi. Dominanta - sinonimik qatordagi betaraf ma'noli so'z. Ma'no sinonimlari - bir umumiy ma'noga ega bo'lsa-da, ma'no qirralari bilan farqlanuvchi sinonimlar. Uslubiy sinonimlar - leksik ma'nolari ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi semalar bilan qoplangan sinonimlar. Nutqiy sinonimlar - nutqning u yoki bu turiga xoslanganligi bilan farqlanadigan sinonimlar.

Sinonimlarning turli xususiyatlarini o'rganish sohasida o'zbek tilshunosligida bir qator yutuqlarga erishilgan. Shunga qaramasdan, akademik Azim Hojiyev sinonimlarning o'rganilishi tarixi haqida quyidagicha mulohaza bildiradi: "Sinonimlar turli tillarda turli darajada o'rganilgan. Bu masala ayrim tillarda ancha to'la o'rganilgan bo'lsa, ayrim tillarda, jumladan, o'zbek tilshunosligida deyarli ishlanmagan. Tilshunoslikda bayon qilingan fikrlar bir-biriga ko'p hollarda mos kelmaydi. Bu holat, avvalo, sinonimlarning ta'rifida ko'zga tashlanadi"⁷.

Sinonimlar va ulardan foydalanishga e'tibor uzoq davrlardan boshlangan. O'z davrida buyuk mutafakkir va shoir, tilshunos va adabiyotshunos olim Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida sinonim so'zlarning nutqni boyitishdagi rolini chuqur tahlil qilib bergan edi. O'zbek tilshunosligida sinonimlarning turli xususiyatlarini o'rganishga e'tibor XX asrda ancha kuchayganligi kuzatiladi.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 514-б.

⁷ Охунжонова О. Таълим босқичларида синонимлар мавзусини ўқитиш методикаси: Педагогика фан. номзоди дис. автореферати. – Тошкент, 2009, 8-б.

Rus tilshunosligida XX asrda sinonimiya hodisasi bo'yicha qilingan ishlar ko'lamini jahon tilshunosligida qilingan ishlarga nisbatan ham salmoqli ekanligi ma'lum. Bu borada alohida ilmiy to'plamlar, jiddiy tadqiqotlar, monografiyalar vujudga keldi. XX asrning etmishinchi yillarida E.Bolg'anboevning "Qazaq tilidagi sinonimlar" (Almati, 1970)

monografiyasi yuzaga kelgan. O'zbek tilshunosligida akademik A.Hojiev to'g'ri ta'kidlaganidek, bu hodisaga bag'ishlangan (lug'aviy sinonimlar ko'zda tutiladi) maxsus monografiya yaratilmagan edi. Albatta, affiksial va sintaktik sinonimiyaga oid monografiyalar yaratilganligi e'tiborlidir.

O'zbek tilshunosligida sinonimlarni atroflicha tadqiq qilish XX asrning 60-yillaridan boshlandi. U.Tursunov, N.Rajabov, S.Usmonov, S.Isamuhamedova, I.Qo'chqorto'ev, A.Hojiev, Yo.Tojiev kabi olimlar bu hodisani o'rganishga jiddiy kirishdilar.

Akademik A.Hojiev tilshunoslikda keng tarqalgan bir qator qarashlarni o'rganib chiqqan holda sinonimiya hodisasiga o'ziga xos ta'rif berdi. Professor Yo.Tojiev XX asrning 70-yillaridan so'ng rus va evropa tilshunosligida paydo bo'lgan ta'riflar, talqinlarga suyangan holda, faqat lug'aviy sinonimlarnigina nazarda tutmasdan, umuman, bu hodisaga nisbatan boshqa bir ta'rif berishga harakat qildi.

A.Hojiyev "Birlashtiruvchi ma'nosi bir xil, talaffuz va yozilishi, shuningdek, qo'shimcha ma'no ottenkalari har xil bo'lgan so'zlar sinonim hisoblanadi" deb ta'rif bersa, Yo.Tojiev "Tildagi alohida olingan birliklarning ayrim ma'nolariga ko'ra teng kelib qolishidan hosil bo'lgan til hodisasi sinonimlar deb ataladi", degan xulosani bayon etadi. R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, G.H.Boqiyeva, M.M.Qurbonova, Z.Q.Yunusova, M.Q.Abuzalovanning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" nomli darsligining "Leksik-semantik munosabatlar" qismida sinonimik munosabatlarga doir qimmatli fikrlar bildirilgan. Professor S.Karimov "O'zbek tilining badiiy uslubi" nomli monografiyasida sinonimlar to'g'risida e'tiborli fikrlarni bildirgan⁸.

Sinonimlar bir tushunchani turli xil ma'no nozikliklari bilan ifoda qilishda undan foydalanuvchilar, xususan, shoir va yozuvchilar, jurnalistlar uchun muhim imkoniyatlardan biridir.

O'zbek tilshunosligida, yuqorida ham qayd etganimizdek, sinonimlarni o'rganish sohasida salmoqli ilmiy ishlar yaratilgan. Ular qatorida A.Doniyorov, A.Hojiyev, R.Qo'ng'urovlarning ishlari alohida ahamiyatga ega.

Ma'lumki, leksik vositalar orasida sinonimlar tilimizning ijtimoiy va badiiy-estetik jilolarini namoyish qila olishi bilan eng muhim o'rinni egallaydi. Sinonimiyani nutqiy ijodning chegaralanmagan imkoniyatlarini yuzaga keltira oluvchi o'ziga xos maydon deyish mumkin. Shuning uchun ham, olimlar qayd etganidek, A.M.Peshkovskiy va A.I.Efimov singari olimlar nutqiy vositalar sinonimiyasini o'rganishni stilistikaning markaziy muammolaridan biri deb hisoblaganlar. Sinonimlar badiiy uslubda muhim stilistik vosita sifatida xizmat qilishini S.Karimov A.Hojievning «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati»

⁸ Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. Монография. 1992. -140 б.

asosida qarab chiqib, diqqatga sazovor fikrlarni bildirgan. Masalan: quyidagi misollarga e'tiborni qaratdik: agar – basharti. Basharti shahzoda uning tilagini hurmat qilsa, o'z ixtiyori bilan saltanatdan voz kechib, o'zini bus-butun ilm-fanga bag'ishlashni ko'ngliga tugib qo'ydi (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi). aytmoq, – bayon qilmoq, izhor qilmoq: Pinhon siring bayon et, Ko'ksingni qilma ko'p qon (E.Vohidov. G'uncha), Men ham axir seningdek, Izhor ish q etolmay, Ko'ksimda dudi ohim, Dashtlar aro quyuncha (E.Vohidov. G'uncha). balog'at – kamol, kamolat: Senla birga javlon urib dunyoga kelgan, Senla o'sib shon yaratib kamolga etgan (Zulfiya. Kursdosh qizga), Ishqchi, bahor giyohi kabi, Avj oladi, topar kamolot (Zulfiya. Muhabbat – bu...). barg – yaproq: Bugun bosh ustingda yashnagan yaproq, Shovillab to'kilar erta poyingga (A.Oripov. Ko'pdan kutgan edim). baxt — iqbol, saodat: Iqboli negun, baxti ham qora ekan mendek (Furqat. Sayding qo'ya ber), Saodat garovi har qanday yumush, Xonzoda qiziday o'tirma bekor (G'.G'ulom. Xotin). begona – o'zga, gayir, ag'yor: O'zga yurtda buncha qorong'u, Uzun buncha tun? (Zulfiya. Tun). butunlay — batamom, tamomila - tamoman: Shu kundan e'tiboran o'g'limiz Abdulatif Samarqand taxtiga vorislikdin tamomila mahrum etiladi. («Ulug'bek yulduzi» kinofilmidan); Bardosh bermas iroda, idrok, Tamoman lol aql, tushuncha (Zulfiya. Ne baloga etding mubtalo).

Professor S.Karimovning ta'kidlashicha, har bir milliy tilda, jumladan, o'zbek tilida ma'lum tushunchalarni anglatuvchi sinonimlarning mavjud bo'lishi va sinonimik qatordagi birliklar soni bu tilning boyligini ko'rsatuvchi sifat belgilari sanaladi. Sinonimik qatordagi so'zlarning uslubiy tabaqalana borishi esa tilning bu fazilatlarini yana ham to'ldirishi mumkin. Bir qadar emotsional bo'lsa-da, bir tushunchani ifoda etuvchi bir necha so'zdan nazarda tutilgan ma'no va his-tuyg'uni ifoda eta oladigan shaklini topib va tanlab ishlatish naqadar huzurbaxsh ish ekanligini ta'kidlashga to'g'ri keladi.

H. Jamolxonov "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobining "Leksik sinonimiya qismida"⁹ ifoda semalarining har xilligidan kelib chiqib, leksik sinonimlarni quyidagi turlarga ajratadi:

1. Ma'no sinonimlari (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ma'no qirralari bilan farqlanadi. Masalan, achchiqlanmoq, g'azablanmoq, qahrilanmoq leksemalari "G'azabi kelmoq" ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noni ifodalash darajasi bir xil emas, u "achchiqlanmoq"dan "g'azablanmoq"qa, "g'azablanmoq"dan esa "qahrilanmoq"qa qarab kuchayib boradi.

2. Uslubiy sinonimlar (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nosi ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan bo'ladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan, jilmaymoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq va irshaymoq leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no – "ovoz chiqarmay miyig'ida kulish" hodisasini nomlash bor, ammo shu ma'no jilmaymoq leksemasida bir oz ijobiy, iljaymoq leksemasida esa bir oz salbiy bo'yoq bilan

⁹ Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 2-қисм. Лексикология ва фразеология. Лексикография. – Тошкент, 2004.

qoplangan, bu salbiy bo'yoq irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq va irshaymoq leksemalarida yanada ortib boradi.

3. Nutqiy sinonimlar – nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan o'zaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, ozgina, picha, sal, xiyol, jinday, qittay, jichcha qatoridagi ozgina leksemasi nutqning barcha ko'rinishlarida (adabiy nutqda xam, so'zlashuv nutqida ham) qo'llana olgani holda, picha, xiyol, jinday, qittay, jichcha leksemalari faqat so'zlashuv nutqiga xoslangandir.

O'zaro umumiy ma'nosi bilan birlashib, stilistik bo'yog'i va nutqda ishlatilish doirasi jihatidan farqlanadigan sinonimlar stilistik sinonimlar deyiladi. Leksik ma'nosi jihatidan farqlanadigan sinonimlar ideografik (ma'no) sinonimlardir. Masalan, kasal (umum ishlatadigan so'z), bemor (yozuvda ko'p qo'llanadi), xasta (eskirgan so'z), ammo ba'zan-ba'zan, ora-sira kasal bo'lib turish ma'nosini bildiruvchi betob, notob so'zlari yuqoridagilarga nisbatan stilistik va ideografik sinonimdir. Ideografik sinonimlar o'zaro leksik ma'no darajasiga ko'ra farqlanadi: yomg'irda plashim nam bo'ldi, yomg'irda plashim ho'l bo'ldi bog'lanishlarining keyingisida belgi darajasi kuchliroq. Nutqda fikr ottenkasiga, leksik, grammatik yoki stilistik xarakteriga mos sinonim so'zlardan faqat bittasi tanlab olinadi va ishlatiladi. Shu sababdan, sinonimik qatordagi so'zlar o'rtasidagi ba'zi farqlarni o'rganish stilistikaning vazifasi hisoblanadi. Muayyan sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar konkret hollarda ma'no tomonidan bir-biridan ajraladi, stilistik qo'llanishiga ko'ra farqlanadi. Bir sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar ma'no jihatidan yaqin bo'lsa ham, ba'zan ulardan birini ikkinchisining o'rnida ishlatib bo'lmaydi. Masalan: ayanch ahvol, og'ir ahvol, qiyin ahvol, mushkul ahvol birikmalarida ayanch, og'ir, qiyin, mushkul so'zlari bir-biriga sinonim bo'lib, ayni o'rinda ularni almashtirish ma'noga ta'sir qilmaydi. Ammo boshqa bir konkret tushuncha yoki tasavvurni ifodalashda bu sinonim so'zlarni leksik ma'no nuqtai nazaridan baholash lozim bo'ladi. Masalan, og'ir chamadon deyish mumkin bo'lgan holda, mushkul chamadon, qiyin chamadon deyish kulgilidir.

Sinonimlar nutqda ishlatilish doirasi jihatidan ham o'zaro farqlanadi. Masalan, barcha nutq stillarida ishlatiladigan umumnutq so'zi, dudoq - badiiy nutq so'zi; shamol - umumnutq so'zi; sabo - badiiy nutq so'zi; rohat - umumnutq so'zi; eslamog - umumnutq so'zi; xotirlamoq - rasmiy nutq so'zi; yo'qlamoq - so'zlashuv nutqi so'zi. Bu xil sinonimlar stil (uslub) sinonimlari deyiladi. Shuningdek, ishlatilish doirasi chegaralangan yo chegaralanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, keksa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid kabi bir sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar orasida qari so'zining ishlatilish doirasi keng. Bu so'z insondan tashqari, hayvonlar uchun ham qo'llaniladi: qari ot, qari tulki kabi. Lekin oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid sinonim so'zlarining ishlatilish doirasi chegaralangan. Bunday holatlar ishlatilish doirasining keng - torligi sinonimlar ma'no hajmiga, ya'ni ularning keng yoki tor ma'no ifodalashiga bog'liq. Sinonimlar va ulardan foydalanishga e'tibor uzoq davrlardan boshlangan. O'zbek tili nutqda nozik ma'no ottenkalarini hamda rang- barang stilistik bo'yoqlarni bera oladigan sinonimlarga boy. Mashhur o'zbek shoir va yozuvchilari, so'z ustalari sinonimlardan mohirlik bilan foydalanganlar. Masalan, Alisher Navoiy o'zining «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida birgina

yig'lamoq so'ziga mazmunan yaqin bo'lgan ettita sinonimni keltiradi: yig'lamsiramoq, ingramoq, singramoq, siqtamoq, o'kirmoq, qichqirmok, hoy-hoy yig'lamoq. Navoiy bu sinonimlar bir-biridan nozik ma'no ottenkalari va stilistik qo'llanish o'rinlariga ko'ra farqlanishini misollar bilan ko'rsatadi¹⁰. Nutqning aniq va ravshan bo'lishi sinonimlardan to'g'ri foydalanishga bog'liq. Ba'zi sinonim so'zlarning ma'nosini farqlash birmuncha murakkab bo'ladi. Hatto adabiy nutqni yaxshi biladigan, sinonimlarni to'g'ri tanlab, ularni maqsadga muvofiq ishlata oluvchi kishilar ham ko'pincha sinonimikso'zlar ottenkalaridagi tafovutlarni tushuntirishda ojizlik qilishlari mumkin. Masalan, bir sinonimik qatordagi iflos, isqirt, irkit, isliqi, iqna so'zlarining ma'no nozikliklarini osongina izohlab berish qiyin.

Sinonim so'zlarning ma'no qirralarini to'g'ri anglash va o'z o'rnida qo'llash ularning qanday so'zlar bilan birikib kela olishi imkoniyatlarini ham hisobga olishni talab etadi. Masalan, qasamyod, qasam, ont; qasamyod qilmoq, qasam ichmoq, ont ichmoq. Qasam qilmoq, ont qilmoq deb bo'lmaganidek, qasamyod ichmoq ham deyilmaydi. Har bir sinonim so'zning antonimini topish ham sinonim so'zlarning ma'no farqini ochishga yordam beradi. Masalan: engil - og'ir, vazmin, zil, zildek, zalvorli; oson, o'ng'ay - qiyin, mushkul, mahol, mashaqqatli, dushvor. Yana: sekin-tez, ohista- ildam, sust - jadal kabi.

Sinonim so'zlar o'rtasidagi semantik-stilistik ayirmalarni hisobga olmaslik so'z tanlash va qo'llash bilan bog'liq nuqsonlarga olib kelishi mumkin. Masalan, quyidagi jumalarda yiqilmoq va qulamoq, tashna va chanqoq, ozg'in va oriq so'zlari o'rtasida ma'no ottenkalarini, ularning qo'llanish doiralarini hisobga olmaslik natijasida stilistik xatoga yo'l qo'yilgan:

1. Buldozer ko'chamizda yiqilgan va yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi. Yiqilmoq so'zi, asosan, odam va jonli narsalarga nisbatan qo'llaniladi. Shuning uchun bu gapda yiqilmoq o'rniga uning sinonimi va asosan, jonsiz narsalarga nisbatan qo'llanuvchi qulamoq so'zini ishlatish kerak edi.

2. Cho'ponlar ozg'in qo'ylarning parvarishiga alohida e'tibor bermayotirlar gapida odamga nisbatan qo'llanadigan ozg'in so'zi o'rniga uning sinonimi oriq ishlatilganda matn mazmuniga mos bo'lar edi.

Ma'lumki, bir fikr bayonida sinonimik qatordagi so'zlardan bir yo'la ikkitasini yoki undan ortig'ini ishlatish sinonimlarning stilistik figura sifatida xizmat qilishi bilan bog'liq.

Sinonimlar stilistik figura sifatida quyidagi maqsadlarda ishlatiladi: 1 . M a'noni kuchaytirish, umumlashtirish, jamlash maqsadida sinonimik juft so'zlar ishlatiladi: baxt-saodat, qadr-qimmat, hurmat-ehtirom¹¹. Bunday vaqtda ikkinchi sinonim birinchisining aynan takrori bo'lmay, balki u ifodalayotgan tushunchani qo'shimcha belgisi bilan to'ldirib turadi. 2 . Fikrning nutqdagi o'xshash yoki yaqin tafsilotlarini xilma-xil shakllarda ifodalash uchun ikki yoki undan ortiq sinonimlar ishlatiladi. Bunday vaqtda sinonimlar turli ko'rinishlarda, chunonchi, o'zak

¹⁰ Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. XVI tom. - Toshkent, 2000, 1-18-b.

¹¹ Hojiev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1974. -

sinonimlar shaklida (katta, ulug', buyuk, zo'r, azim, ulkan), qo'shma, yasama so'zlar shaklidagi (dov yurak, qo'rqmas) sinonimlar, birikma sinonimlar (farq qilmoq, tafovut qilmoq) va nihoyat, evfemistik so'z yoki so'zlar birikmas orqali ifodalanadigan (og'ir oyoq, ikkiqat, homilador, yukli) sinonimlar shaklida bo'ladi. Sinonimlar nutqni ta'sirchan bayon qilishda hamda uslubning rangdor bo'lishini ta'minlashda, qaytariqlarning oldini olishda katta ahamiyatga ega.

Sinonimlarning turli xususiyatlarini o'rganish bo'yicha o'zbek tilshunosligida maxsus tadqiqotlar yozilgan. Sinonimlarning turlari va ta'rifi haqida turlicha fikrlar bildirilgan, lekin ularning hammasi mohiyati bilan bir-biridan unchalik farq qilmaydi. Yuqorida ham qayd etilganidek, sinonimlar shakli jihatidan har xil, lekin ma'nosi bir - biriga yaqin so'zlardir.

Gazeta tilida sinonimlarning qo'llanishi va uslubiy xususiyatlarini o'rganishda Sh.Rahmatullaev, A.Hojiev, A.Shomaqsudov, M.Mirtojiyevlarning tadqiqotlariga asoslanish mumkin. Prof. Sh.Rahmatullayev sinonimlarni leksik va grammatik guruhlarga bo'ladi¹⁶. Haqiqatan ham, leksik va grammatik sinonimlar matnda o'zining uslubiy imkoniyatlarini to'la namoyon qiladi¹². Prof. A.Shomaqsudov tasnifiga ko'ra sinonimlar ma'no va qo'llanish doirasi jihatidan ideografik, stil va stilistik sinonimlarga bo'linadi. Prof. A.Hojievning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" kitobi sinonimlarning ma'nosi, qo'llanish, doirasini belgilashda asosiy manbalardan hisoblanadi¹³.

M.Mirtojiyevning "O'zbek tili semasiologiyasi" nomli monografiyasining "Leksik ma'nolardagi paradigmatic munosabat" sarlavhali bobida leksik ma'nolardagi paradigmatic munosabat ikki jihatdan, ya'ni: 1) ma'lum mavzu jihatdan, 2) semantik jihatdan tahlil qilinib, sinonimiya hodisasining mohiyati atroflicha yoritib berilgan.

Ma'lumki, sinonimiya birdan ortiq so'zning leksik ma'nolari o'rtasidagi munosabatda yuzaga chiqadi. Birdan ortiq so'zning o'zaro sinonim bo'lishi uchun yana bir necha shartlar bor. Ulardan biri sifatida birdan ortiq so'zning turli talaffuzga, ya'ni turli fonetik tarkibga ega bo'lishi deb ko'rsatiladi. Haqiqatan ham, sinonim bo'lgan so'zlar tovush tarkibi jihatidan bir xil bo'lmasligi shart.

Sinonimiya til hodisasi bo'lgandan keyin, uni sub'ektiv nuqtai nazardan turib o'lchanmaydi. Sinonimiyani belgilash hech vaqt yozuv nuqtai nazariga tobe bo'lib qolmaydi. So'zlashuv nutqida ularning qanday yozilishi qimmatga ega emas. Sinonimiya usiz ham o'z qimmatida turaveradi.

Birdan ortiq so'zning o'zaro sinonim bo'lishi uchun asosiy shart sifatida ulardagi ma'noning bir xilligi, aynan bir xilligi, o'zaro yaqinligi yoki o'xshashligi kabilar aytiladi. Ya'ni sinonimiyada so'zlarning ma'no munosabati uni belgilovchi

¹² Hojiev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974. –308 b.

¹³ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent:

asosiy shart hisoblanadi. M.Mirtojiev belgilovchi asosiy shart soʻzlarning maʼno munosabati ekanligi koʻrsatib, ularni ikki guruhga boʻladi: 1) soʻzlarning maʼno munosabati aynan bir xillikka asoslangan sinonimlar, yaʼni absolyut sinonimlar; 2) soʻzlarning maʼno munosabati umuman bir xillikka asoslangan sinonimlar, yaʼni semantik sinonimlar. Soʻzlarning oʻzaro maʼno yaqinligi va oʻxshashligi kabi masalalar semantik sinonimlar ichida aniqlanadi.

Soʻzlarning, yaʼni birdan ortiq soʻzning maʼno munosabati aynan bir xillikka asoslangan sinonimlar tilshunoslikda absolyut sinonimlar deb ataladi. Ularni ayrim tilshunoslar dublet deb ataydilar. Baʼzi ishlarda esa maʼnolari ayni bir xil sinonimlar mavjudligini aytish bilan cheklanilgan: uni absolyut sinonim deb ham, dublet deb ham atalmagan.

Aslini olganda, absolyut sinonim va dublet terminlari bir xil maʼnoga ega. Bu terminlar ostida ifodalangan sinonimlar birdan ortiq soʻzning semantik tarkibi ayni bir xil boʻlishini bildiradidi. A .Hojiev: "Agar hech qanday farqli belgi boʻlmasa, bunday sinonimlik (absolyut sinonim) oʻtkinchi holat...", - deydi. Uningcha, absolyut sinonim tarkibidagi bir soʻz yo arxaiklashadi, yo sherigiga nisbatan semantikasini bir jihati bilan farqlaydi. Masalan, oʻzbek tilida tilshunos va lingvist soʻzlari absolyut sinonim deb koʻrsatib kelinadi. Lekin hozir tilshunos soʻzi umumsoʻzlashuv tilida qoʻllansa, lingvist soʻzi deyarli kitobiy leksikaga xoslanib boʻldi. Absolyut sinonimlar deyarli tillarda sanoqli miqdorda uchraydi. Absolyut sinonimlar manbai asosan oʻzbek tilida barcha tillardagi kabi terminlarda uchraydi. Masalan, kitobatchilik leksikasida tipografiya / bosmaxona, qoramolchilik leksikasida choʻpon / podachi, oshlovchi / tuzlovchi kabi absolyut sinonimlar juftligi mavjud. Lekin ular har bir terminologik tarmoqda juda kam. Ayrim terminologik tarmoqlarda uchramasligi ham mumkin. Masalan, fizika, matematika fanlari sohasidagi terminologiyada absolyut sinonimlar deyarli yoʻq.

Absolyut sinonimlar deyarli ikki soʻzdan iborat boʻladi. Terminlarga mansub absolyut sinonimlarning tarkib topishida dialektal terminlarning adabiy tilga kirib kelishi ahamiyat kasb etadi. Bunda dialektal termin, yaʼni professionalizm adabiy tildagi termin bilan ayni bir maʼnoga ega holatga keladi, absolyut sinonim tarkib topadi. Oʻzbek adabiy tilining uy-roʻzgʻor leksikasida narvon termini bor edi. Uning yoniga shoti professionalizmi oʻzlashtirildi. Natijada narvon va shoti terminlari hisobiga absolyut sinonim tarkib topdi. Oʻgiz dialektida ham shu maʼnoga ega zangi professionalizmi bor. Lekin u adabiy tildagi narvon termini bilan absolyut sinonim boʻla olmaydi. Chunki u adabiy tilning mulki emas. Oʻzbek tiliga muallim soʻzining oʻzlashtirilishi uning shu tilda bor oʻqituvchi soʻzi bilan absolyut sinonim tarkib topishi uchun sabab boʻlgan.

A.Abdusaidov gazeta matnlarida uchraydigan ruscha-baynalmilal soʻzlar va ularning dubletlarini toʻplab, "Leksik dubletlar va ularning izohi(gazeta materiallari asosida)"nomli oʻquv qoʻllanmasini yaratgan¹⁴. Qoʻllanmada gazeta tilida leksik dubletlarni qoʻllashdagi 1989 yildan keyingi 4-5 yil ichidagi jarayon

¹⁴ Abdusaidov A. *Leksik dubletlar va ularning izohi (gazeta materiallari asosida)*. –Samarqand: 1993. - 112 b.

tahlil etilgan. Unda respublika – jumhuriyat, tarix – moziy, ministr – vazir, jurnal – majalla, universitet – dorilfunun, diagnoz – tashxis kabilarning ma’no xususiyatlarini o’rganish maqsadida gazetalardan misollar to’plab, ularni izohlaydi. Hozirgi davr gazetalari misolida leksik dubletlar, ayrim adabiyotlarda qayd etilganidek, absolyut sinonimlarni atroflicha o’rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

M.Mirtojiyevning yozishicha, lingvistik adabiyotlarda semantic sinonimlarni absolyut sinonimlardan farqlash uchun "aynan bir xil ma’noli" so’zlar deb emas, "o’zaro yaqin ma’noli" so’zlar deb ataydilar. Chunki semantik sinonimlarda so’zlar ayrim leksik ma’nosi bilan to’laligicha bir xil bo’lmaydi. Shu leksik ma’nolar emotsional-ekspressiv, uslubiy semalari, ularning qaysi uslubga xosligi kabilar bilan o’zaro, shubhasiz, farqlanadi. A.Hojiev juda to’g’ri ta’kidlaganidek, yaqinlik yaqinlashtiradi, lekin birlashtirmaydi. Buning uchun u kulmoq, iljaymoq, jilmaymoq, tirjaymoq, irjaymoq, irshaymoq, ishshaymoq, xaxolamoq, xihilamoq, hehelamoq, qaxqaxlamoq, piqirlamoq, qiqirlamoq so’zlarini tahlil qiladi. Uning ko’rsatishicha, bu so’zlar leksik ma’nolari bir-biriga juda yaqin. Ular o’zaro semantik qatorni tarkib toptiradi. Lekin bir sinonimik qator bo’la olmaydi. Bulardan iljaymoq, jilmaymoq, tirjaymoq, irjaymoq, irshaymoq, ishshaymoq fe’llari “lab va ko’z muskulida shodlik alomati paydo qilmoq” leksik ma’nosi; kulmoq, xaxolamoq, xihilamoq, hehelamoq, qaxqaxlamoq fe’llari “shodligini bildiruvchi ovoz bermok” leksik ma’nosi bilan o’zaro bir xil, sinonimik qatorni tarkib toptirgan. Ya’ni o’zaro leksik ma’no yaqinligi emas, bir xilligi so’zlar sinonimiyasi uchun asos bo’ladi¹⁵. Semantik sinonimlar birdan ortiq so’zning ma’lum leksik ma’nosi bir xil bo’lishiga asoslanadi. Lekin bu leksik ma’nolar absolyut teng kelmaydi. Leksik ma’no tarkibida shunday semalar bo’ladiki, bu bilan u o’ziga xosdir va boshqalaridan semantikasini farqlab turadi. Ularning shu semalari so’zlarning leksik ma’nolari bir xilligiga ko’ra sinonimni tarkib toptirganda xoli qoladi, bir xil kelgan leksik ma’nolar tarkibidan chetda bo’ladi. "Sinonimlar – bu nominativ ma’nosi bilan teng kelgan so’zlar", – degan ta’rif mavjud. Buning uchun quyidagi misolga diqqatni qaratishga to’g’ri keladi. Chiroyli, go’zal, ko’hli so’zlari nominativ ma’nosi bo’yicha o’zaro semantik sinonimdir. Bu jihatdan ular teng semantikaga ega. Ammo ular absolyut sinonim emas. Go’zal so’zi poetik nutqqa, ko’hli so’zi so’zlashuv nutqiga xosligi bilan qolganlaridan farq qiladi. Shuningdek, so’zlarning nominativ ma’nosi emotsional, ekspressiv, uslubiy ifoda beruvchi semalardan holi bo’ladi. O’zbek tilida semantik sinonimlarning bir nechta manbalari mavjud. Ular asosan quyidagilar: Chet tilidan o’zlashtirilgan so’zlar o’z leksikadagi mavjud so’zlar bilan semantik sinonimlarni tarkib toptiradi. Masala, o’zbek tilida ota so’zi bor. Eroniy tillardan yana padar so’zi o’zlashtirilib, u bilan semantik sinonimni yuzaga keltirgan. Shunga o’xshash yana eroniy tillardan poy so’zining o’zlashtirilishi o’zbekchadagi oyoq so’zi, kor so’zining o’zlashtirilishi o’zbekchadagi ish so’zi; arab tilidan nashr so’zining o’zlashtirilishi o’zbekchadagi chop so’zi, mehnat so’zining o’zlashtirilishi o’zbekchadagi ish

¹⁵ Mirtojiyev M. *O’zbek tili semasiologiyasi*. - Toshkent: "Mumtoz so’z", 2010, 196-197-b.

so'zining semantik sinonimi tarkib topishi uchun asos bo'lgan. Ayrim hollarda chet tilidagi mavjud sinonimlarni o'zbek tiliga o'zlashtirish ham kuzatiladi. Masalan, arab tilidagi mavjud ishq va muhabbat, yana baxt va saodat semantik sinonimlari o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilgan. Ayrim hollarda ikki chet tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar o'zaro semantik sinonimni tarkib toptirishi mumkin. Masalan, o'zbek tiliga arabcha asir, eroniy tillardan bandi so'zi o'zlashib, yana rus tili orqali nerv va arab tilidan asab so'zi o'zlashib, o'zaro semantik sinonimlar paydo bo'lgan.

O'zbek adabiy tiliga dialektal so'zlarning o'zlashtirilishi ham semantik sinonimlar uchun manbadir. Masalan, o'zbek adabiy tiliga Toshkent shevasidan narvon va Farg'ona-Marg'ilon shevasidan shoti so'zlari, Toshkent shevasidan unashmoq va Farg'ona-Marg'ilon shevasidan bo'lishmoq so'zlari qabul qilingan. Natijada, o'zbek adabiy tilida shoti G' narvon, unashmoq G' bo'lishmoq semantik sinonimlari tarkib topgan.

O'zbek tilida so'z yasash ham semantik sinonimlar uchun manbadir. Bunda ko'proq bir so'z yasalishi asosidan sinonimik affikslar vositasida semantik sinonimlar yasaladi. Masalan, elka otiga ham -li, ham -dor affiksini qo'shib, elkali va elkador semantik sinonimlar yasalgan. Yana suv otiga ham ser- prefiksi, ham -li affiksini qo'shib, sersuv va suvli semantic sinonimi yasalgan. Bu hodisaga ko'ra o'zbek tilida semantik sinonimlarning yasalishi juda keng tarqalgan. Yo. Tojiev o'zining nomzodlik dissertatsiyasida faqat otlardan -li/-dor, -li/ser-, -l/ba-, -li/-chan, ser-/ba-, -dor/ser-, -li/-kor, -mand, -don, -nok, -chan, -toy, -siz/be-, -siz/no-, -siz/nim-, be-/no affiksial juftliklari vositasida semantik sinonimlar yasalishini tadqiq etgan. U yana doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilidagi barcha affiksial sinonimlarni tadqiq qilgan¹⁶.

Yasama semantik sinonim bo'lishi uchun faqat bir so'zdan affiksial sinonim vositasida so'z yasash shart emas. Turli so'zlardan bir affiks vositasida yasalgan yasamalar ham semantik sinonimlarni tarkib toptiradi. Masalan, ko'rk, chiroy, husn so'zlariga -li sifat yasovchisi qo'shib, "yuz ko'rinishi yoqimli" leksik ma'nosiga ega semantik sinonim qatorini yuzaga keltirgan: ko'rkli, ko'hli, chiroyli, husnli. Bu yasamalar uchun o'zak bo'lgan ko'rk, chiroy, husn otlari esa o'zaro deyarli semantik sinonim bo'la olmaydi. Chunki ularning leksik ma'nosidagi semantika o'zaro bir xil kelmaydi. Lekin bu ularning yasamasi semantik sinonim bo'lishi uchun monelik ham qilmagan. Ayrim semantik sinonimlar yasama so'zlarning tub so'zlar bilan leksik ma'nosi bir xil kelib qolishi orqali ham tarkib topadi. Masalan, go'zal tub so'zining leksik ma'nosi yuqoridagi ko'hli, chiroyli, husnli yasama so'zlari leksik ma'nosi bilan, yadro semalari e'tiboriga ko'ra, bir xil, ya'ni ular o'zaro semantik sinonimdir.

So'zlarning polisemantikligi ham semantik sinonimlar tarkibtopishida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Masalan, yuz so'zi polisemantik bo'lgani holda, "boshning burundan ikki tomonidagi yumshoq qismi" leksik ma'nosi bilangina bet, chehra, ruhsor, uzor, bashara, turq va hokazo so'zlardan iborat sinonimik qatorga

¹⁶ Tadjiyev Yo. *Affiksialnaya sinonimiya v uzbekskom yaznke. Avtoref. diss. ...dokt. filol.nauk. –Toshkent, 1991.*

kirgan. Ya'ni polisemantik so'z bir leksik ma'nosi asosida bir sinonimik qatorga mansub bo'ladi. U qolgan leksik ma'nolari asosida boshqa sinonimik qatorga kirishi ham mumkin. Ayrim hollarda ayrim polisemantik so'zlar har bir leksik ma'nosi bilan bir sinonimik qatorda kuzatiladi. M.Mirtojiyev bet polisemantik so'zining 8 ta leksik ma'nosini qayd etadi: 1. Odam boshining oldingi qismi. 2. Boshning burundan ikki tomonidagi yumshoq qismi. 3. Sirtqi yuza qism. 4. Varaqning bir yuzasi. 5. Yo'ning o'ng yoki chap tomoni. 6. Suvning quruqlikka tutash joyi. 7.Tig'ning kesuvchi yuzasi. 8. Muloqotdan tortinish hissi.

Hozirgi davrda O'zbekiston OAV, xususan, gazeta jamoatchilik fikrini aks ettirishni, aholini xolis axborot bilan ta'minlashni asosiy maqsad qilib olgan. Shu nuqtai nazardan, axborotning ta'sirchanligi muhim ahamiyatga ega. Gazeta tilida qo'llanilayotgan so'z va iboralarning omma ongiga qay darajada ta'sir etishi ular olayotgan ma'lumotlar tez va tushunarli bo'lishi jurnalistning tildan foydalanish mahoratiga, ayniqsa, leksik-frazeologik vositalardan o'rinli foydalanishiga ham bog'liq. Bunday leksik birliklar orasida sinonimlarning ham ahamiyati katta.

Sinonim so'zlarning har biri o'z semantik-sitilistik ma'nosiga ega bo'lib, ularning ma'nolardagi nozik farqlar matinda aniq bo'ladi. Sinonimlarning matinda yoki gazeta tilida mos yoki mos emasligiga, semantik-stilistik ma'nosiga e'tibor berish juda muhimdir. Ularning o'z o'rnida ma'no nozikligiga qarab qo'llash nutqni ravon, yorqin, aniq mazmunli qilib ifodalashga yordam beradi. Sinonim so'zni o'z o'rnida ishlatmaslik, ma'no hususiyatlarini hisobga olmaslik ma'lum uslubiy kamchilikka, ba'zan g'alizlikka, umuman, uslubiy me'yorning buzilishiga sabab bo'ladi.

Gazeta tilida leksik va frazeologik sinonimlarning qo'llanishi juda rang-barangdir. Ularning qo'llashda jurnalistlarning mohirligi, topqirligi sezilib turadi.

1.2 Sinonimlarning semantik munosabati va ta'sirchanlikni ifodalashdagi o'rni

Ma'lumki, semantik sinonimlar ikki va undan ortiq, hatto o'n atrofidagi ma'nodosh so'zlardan tarkib topishi sinonimik qatorlarni yuzaga keltiradi. Til boyligida semantik qatorlar ham mavjud. Bu semantik qatorlardan sinonimik qatorlar, so'zlarning o'zaro semantik munosabatiga ko'ra, farq qiladi.

1. **Ideografik sinonimlar** shunday semantik sinonimki, ular tarkibidagi so'zlarning leksik ma'nosi bir-biridan ifoda hajmiga ko'ra farq qiladi. Arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan ishq va muhabbatsinonimini olaylik. Bu so'zlar "biror shaxsga dildan berilgan ishtiyoq"leksik ma'nosi bo'yicha ma'nodoshdir. Lekin bu ikki so'z leksik ma'nolari ifodasi hajmiga ko'ra o'zaro farq qiladi. Ishaq so'zining leksik ma'nosidagi kechinma faqat yor va Olloh uchun, muhabbat so'zining leksik ma'nosidagi kechinma yor, Olloh, ota-ona, farzand va yaqinlarga nisbatan hamdir. Bu ishq va muhabbat so'zlari ideografik sinonim ekanligini ko'rsatadi.

2.**Emotsional-ekspressiv sinonimlar** ma'lum leksik ma'nosi yadro semalari bo'yicha aynan bir xil bo'lib, pragmatik semasi, ya'ni emotsional yoki ekspressiv semasi o'zaro farqlanadi. Masalan, jilmaymoq, iljaymoq, ishshaymoq, irshaymoq, tirjaymoq semantik sinonimlar qatorini keltirish mumkin. Bu sinonimik qator "lab va ko'z muskulida xursandlik alomati hosil qilmoq" leksik ma'nosining yadro semalariga ko'ra o'zaro bir xil. Ammo ulardan jilmaymoq so'zigina shu leksik

ma'noni ifodalash bilan cheklangan, u shu semantik sinonim uchun dominantadir. Bu izoh shu qatordagi barcha so'zlarga xos bo'lib, qolganlari ijobiylik yoki salbiylik pragmatikasi bilan undan farqlanadi. Iljaymoq fe'li leksik ma'nosida ijobiy emotsionallik, ishshaymoq fe'li leksik ma'nosida salbiy emotsionallik bor. Irshaymoq fe'li leksik ma'nosida "kinoyaviylik" va tirjaymoq fe'li leksik ma'nosida "zaharxandalik" emotsional tuyg'u semasi o'z ifodasini topgan. Ya'ni bu qator sinonimlari leksik ma'nosi emotik semasiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

Sinonimik qatordagi so'zlarning leksik ma'nosi ekspressiv semaga ko'ra ham o'zaro farqlanadi. Masalan, bo'ychan, baland novcha, daroz, dov sinonimik qatoriga e'tibor beraylik. Undagi baland so'zi leksik ma'nosi "me'yordan ortiqlik"ni o'z ko'lamida ifodalagan bo'lsa, bo'ychan so'zidagi pragmatik semada "nisbatan kamroq" novcha so'zidagi pragmatik semada "ko'zga tashlanar darajada ortiq", daroz so'zidagi pragmatik semada "juda ortiq", dov so'zidagi pragmatik semada "beo'xshov ortiq" holatda ifodalangan. Keyingi sinonimlar belgi darajasini o'zidan avvalgiga nisbatan orttirib borgan. Belgilar ifodasida ekspressivlik bo'lgan.

3.Uslubiy sinonimlar ma'lum leksik ma'nosi yadro semalari bo'yicha aynan bir xil bo'lib, u bilan voqelangan so'zlar muayyan bir ijtimoiy qatlamga mansubligiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Semantik sinonimlarning bu ko'rinishi qaysi nutqqa xosligi bilan o'zaro semantik tafovutga egaligiga ko'ra ayrim adabiyotlarda nutqiy sinonimlar deb atalgan. O'sha adabiyotda chiroyli, go'zal, ko'hli sinonimik qatori berilib, tahlil etilgan. Ularning birinchisi umumleksikaga, ikkinchisi poetik nutqqa, uchinchisi so'zlashuv nutqiga oid, deb ko'rsatiladi. Bu sinonimik qatordagi so'zlar semantik tafovuti ham uslubiy sinonimlarga berilgan mezon uchun mosdir.

4.Uzvi ta'kidli sinonimlar ma'lum leksik ma'nosi yadro semalari bo'yicha aynan bir xil bo'lib, shu yadro semalardan qaysi biridir ta'kid olishiga ko'ra o'ziga xos bo'ladi. Aniqrog'i, sinonimik qatordagi so'zlar leksik ma'nosi yadro semasi ayni bir xil ekanligi bilan xarakterlanadi, lekin shu yadro sema tarkibidagi semalarga qaratilgan ta'kid turlicha bo'ladi. Masalan, boqmoq, qaramoq, ko'rmoq sinonimik qatoridagi so'zlar leksik ma'nosi, ya'ni sememasi "nigohni ob'ektga to'g'rilamoq", "tushirmoq", "sezmoq" semalaridan iborat. So'z leksik ma'nolari kommunikatsiyada undan tashqari konnotativ ma'nolarni ham voqelantiradi. Lekin leksema sememasining bu yadro semasi shu semalardan tashkil topgan bo'ladi. Boqmoq fe'li leksik manosida 1-sema, qaramoq fe'lida 2-sema, ko'rmoq fe'lida 3-sema o'z ta'kidiga ega, so'z leksik ma'nosining yadro semalari tarkibida diqqat markaziga chiqariladi. Ya'ni boqmoq fe'lida nigohning ob'ektga to'g'rilanganligi asosiy e'tiborda bo'lib, qaramoq fe'lida nigohning ob'ektga tushirilganligi, ko'rmoq fe'lida nigohning ob'ektini his etganligi ahamiyatli hisoblanadi. Boqmoq fe'li tilde nafaoligi, ko'rmoq fe'li o'timlilik bilan boshqalaridan farqlanadi.

5.Nofaol sinonimlar ma'lum leksik ma'nosi yadro semalari bo'yicha aynan bir xil bo'ladi, lekin sinonimik tarkibdagi bir so'z ma'lum sababga ko'ra nofaol holatga ko'chadi. Buning sababi yo so'z eskirgan, yo dialektalligi bilan bog'liq. Masalan, piyoz so'zining so'gon, nerv so'zining asab semantik sinonimlari bor. Biroq ular arxaiklashib qolgani uchun nofaol holda, ayrim maqollar, topishmoqlar, parafrazalar tarkibidagina qo'llanadi. A.Hojiyevning qayd etishicha, ovoz, tovush,

un, sado, sas, nido semantik sinonimlaridan sas so'zi; izlamoq, qidirmoq, axtarmoq, istamoq sinonimik qatoridan istamoq so'zi dialektal, nafaol holda uchraydi. M.Mirtojiev ta'kidlaganidek, semantik sinonimlar besh ko'rinish: ideografik, emotsional-ekspressiv, uslubiy, uzvi ta'kidli va nafaol sinonimlarga bo'linadi. Ideografik sinonimlarning leksik ma'nosi biri ikkinchisidan ifodasi kengligi, emotsional-ekspressiv sinonimlarning emotiv yo ekspressiv semalari turlicligi, uslubiy sinonimlarning turli nutqqa xosligi, uzvi ta'kidli sinonimlarning turli semasiga ta'kid tushishi, nafaol sinonimlarning biri arxaik yo dialektalligi bilan ular o'zaro farqlanadi. So'zlarning o'zaro sinonim bo'lishida ular leksik ma'nosi o'rtasidagi semantik munosabat mezon vazifasini o'taydi. Leksik ma'nosi bo'lmagan so'zlar ham sinonim bo'lishi mumkin. Masalan, biroq, ammo, lekin so'zlari, yana ham aniqrog'i, bog'lovchilar o'zaro sinonimdir. Ular o'zaro sintaktik vazifasi, gaplarni o'zaro semantik bog'lashiga ko'ra aynan bir xil. Shunga ko'ra, ular o'zaro absolyut sinonimdir. Chunki absolyut sinonim o'zaro semantik va grammatik jihatdan aynan bir xil bo'lgan birdan ortiq so'zlar hisoblanadi. Sh.Rahmatullaev ideografik sinonimlar uchun kerak, lozim so'zlarini keltiradi²⁷. Bu so'zlar haqiqatda ham modallik semantikasiga ko'ra bir xil. Lekin ekspressivlikka ko'ra kerak so'ziga nisbatan lozim so'zi kuchli, ya'ni darajalanish bor. Bular yoniga yana shart, zarur so'zlarini ham qo'yish mumkin. Ular semantikasi ham kerak, lozim so'zlari semantikasi bilan bir xil. ekspressivligi esa lozim so'zidagiga nisbatan shart so'zida, shart so'zidagiga nisbatan zarur so'zida kuchliroq. Shunga ko'ra, bu so'zlar qatorini semantik sinonim deb bemalol aytish mumkin. Lekin ular ideografik sinonim emas, emotsional-ekspressiv sinonim deb qaraladi. Chunki sinonimik qatorning belgini darajalab ko'rsatishi faqat emotsional-ekspressiv sinonimlarga xos. Demak, semantik sinonimning tashkil topishi uchun so'zlar leksik ma'nosi bo'lsa ham, konnotativ ma'no bo'lsa ham, xullas, har qanday semantikasiga ko'ra bir xil kelishi qat'iy mezondir. M .M irtojiev sinonimlarning xususiyatlarini tahlil qilib, quyidagi xulosani bildiradi: Sinonimlar ikki tip: 1) **absolyut sinonimlar**, 2) **semantik sinonimlarga** ajraladi. Semantik jihatdan aynan bir xil so'zlar absolyut sinonimlar bo'lib, yadro semalariga ko'ra leksik ma'nolari bir xil bo'lgan so'zlar semantik sinonimlardir. Sinonimlar ayni bir til vakilida ayni bir davrda qo'llanadigan bir turkum doirasidagi so'zlardan tashkil topadi. Ular chet tilidan, shevalardan adabiy tilga so'z o'zlashtirish hisobiga boyiydi. Absolyut sinonimlar asosan terminlardan iboratligi holda, tilda uzoq yashamaydi. Semantik sinonimlar yana so'z yasash, polisemantiklik, ma'no taraqqiyoti hisobiga ham yuzaga keladi. Sinonim tarkibidagi so'z leksik ma'nolari jins va tur ifodasiga ega bo'lishi va ijtimoiy-siyosiy jihatdan nomos kelishi mumkin emas. Semantik sinonimlar leksik ma'nolaridagi farqli semalariga ko'ra ideografik sinonim, emotsional-ekspressiv sinonim, uslubiy sinonim, uzvi ta'kidli sinonim, nafaol sinonimlarga bo'linadi. Sinonimik qator tarkibidagi leksik ma'nosi yadro semalaridangina iborat so'z dominanta bo'lib, u bilan yadro semalari bir xil, lekin qolgan semalari farq qiladigan leksik ma'noli so'zlar guruhi sinonimik qator deyiladi. O.Oxunjonova sinonimik qatorga kiruvchi so'zlarning **keng** yoki **tor** tushunchani ifodalovchi farqlarga ona tili ta'limi tizimida qay darajada e'tibor berilganligiga keyingi

yillarda yaratilgan darsliklarni tahlil qilish asosida baho beradi. Aniqlanishicha, affikslardagi sinonimiya hodisasi, sintaktik sinonimiya bo'yicha qilingan ishlar, jiddiy asoslangan fikrlar bo'lishiga qaramay, ta'lim tizimiga tadbiiq etilmagan. To'g'rirog'i, ta'lim tizimida sinonimlarni o'qitish nazariy-amaliy asoslarga tayanilmagan holda olib borilgan. Ona tili ta'limida "Sinonimlar" mavzusining mundarijasini "Lug'aviy sinonimlar" (to'la holatida), "Affikslar sinonimiyasi", "Sintaktik sinonimlar", "Nutqiy sinonimlar" qismlaridan iborat qilib belgilash lozimligi ko'rsatilgan. Olimaning ta'kidlashicha, uzluksiz ta'limning quyi bosqichida (5-, 9-sinflar) "Sinonimiya" mavzusini o'qitish asosan 5-sinfda belgilangan bo'lib, ba'zi IX sinflar uchun mo'ljallangan "Ona tili" darsliklarining "Nutq madaniyati va uslubiyati" bo'limlarida bu hodisaga qisman to'xtalib o'tish rejalashtirilgan. 9-sinflar uchun tuzilgan boshqa darsliklarda sinonimiya hodisasi bilan bog'liq mavzular berilmagan. M.Asqarova, K.Qosimovalar tomonidan tuzilgan 5-sinf uchun ona tili darsligida (2005) bu mavzuga bir o'rinda leksikologiya bo'limida maxsus dastur (xususiy) mundarijasi ajratilgan. H.Ne'matov va boshqalar tomonidan tuzilgan 5-sinf "Ona tili" darsligida bu mavzuga ikki o'rinda ma'lumotlar berilgan (50-51-betlar; 100-104- betlar). Birinchi qismda bu mavzu asosan quyidagi mundarijada berilgan: berilgan so'zlar tagiga ma'nodoshlarini yozdirish; bilib oling ruknida ta'rif; ma'nodosh so'zlarning 3 jihatga ko'ra farqlanishi: ma'no qirrasini; uslubiy bahosi; nutqiy xoslanishi... kabilar. Ikkinchi qismda asosan oldingi qismda olingan bilimlarni mustahkamlash belgilangan. Akademik litseylar uchun "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursi bo'yicha tuzilgan dasturda bu mavzuga kursning "Leksikologiya" bo'limida "Matndagi sinonim so'zlarga diqqat qaratish", "Sifatlar ma'nodoshligi", "Yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi" dasturi asosida o'rin berilgan bo'lib, dasturning "O'tilganlarni takrorlash" qismida so'z birikmalari ma'nodoshligi mavzusi o'rin olgan. Akademik litseylarda sinonimiya hodisasi shu dastur mundarijasi asosida o'tilayotganligi kuzatiladi. O'zbekistondagi kasb-hunar kollejlari uchun tuzilgan "Ona tili va adabiyot" dasturida "Sinonimiya" hodisasi shakldoshlik, zid ma'nolilik va bularning so'z qo'llash imkoniyatlariga munosabati, bu hodisalarning notiqlik va badiiy san'at usullariga asos bo'lishini o'rganish rejalashtirilgan. Ma'lum bo'ladiki, umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari "Sinonimiya" mavzusi bo'yicha maxsus dasturlar mundarijasini qayta ko'rib chiqish lozim. Ularga juda oz vaqt ajratilgan. Mazkur holat o'quvchilarning nutq boyliklarini oshirish, namunalni nutq tuzish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish uchun to'la imkoniyat bera olmaydi.

O.Oxunjonova "O'zbek tilidagi sinonimlar tasnifi"ni quyidagicha tavsiiya etadi: a) sinonimlarning qaysi til birliklariga oidligiga ko'ra tasnifi: b) sinonimlarning til va nutqqa munosabatiga ko'ra tasnifi. Sinonimlar qaysi til birliklariga oidligiga ko'ra: a) lug'aviy; b) affiksali; v) grammatik sinonimlarga ajratilishi mumkin. Shulardan lug'aviy sinonimlarning o'zi so'z-sinonimlar; frazeologik sinonimlar; so'z va frazeologik sinonimlar tarzida guruhlanishi mumkin. Shu tarzda affikslar sinonimiyasi ham, grammatik sinonimlar ham ichki guruhlariga ajratib o'rgatiladi³⁰. Olimaning ushbu fikrlarini to'la ma'qullagan holda, sinonimlar mavzusini o'rganishda gazeta matnlaridan foydalanish nihoyatda foydali

ekanligini qayd etmoqchimiz. Chunki gazeta matnlari kundalik hayotimizni yoritish bilan o'quvchilarga davr bilan hamohanglikni berish va ijodkorlikni tarbiyalashda muhim manbalardan biri sifatida xizmat qila oladi. Sinonimlarning turli xususiyatlari bo'yicha yuqoridagi fikrlarga asoslanib, gazeta matnlarida ulardan foydalanish, sinonimlarning ma'no nozikliklari, imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, jurnalistlarning mahoratini o'rganish gazeta tili muammolari orasida muhim masalalardan hisoblanadi.

Mamlakat hayotida demokratik tamoyillar chuqurlashgani sari ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ham tezlashib, fuqarolik institutlarining roli oshib boraveoradi. Ommaviy axborot vositalari ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda muhim vosita vazifasini bajaradi. Matbuotning samaradorligi va ta'sirchanligiga erishish ommoviy axborot vositasi oldida turgan birlamchi vazifa hisoblanadi. Ta'sirchanlikka erishish gazeta yoki jurnalning gazetxon va jamiyat oldida obro'e'tiborini oshiradi, jamoatchilik bilan aloqasini mustahkamlaydi, bunday nashir o'quvchilar ishonchiga sazovar bo'ladi. Hozirgi muhim jarayon globallashtirish ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy, iqtisodiy hayotga, ayni vaqtda, insonlarning turmush tarzi va dunyoqarashiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Axborotni xolis, ta'sirchan etkazishda gazetaning roli yuksak. Gazeta tili axborotni ixcham, mantiqli, xolis, ta'sirchan ifodalashda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ta'sirchanlikni ta'minlashda leksik va frazeologik vositalardan unumli va o'rinli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

II . BOB

GAZETA TILIDA LEKSIK SINONIMIYA

2.1. Gazeta tilida sinonimlar

Gazeta tilida ikki muhim xususiyat - informatsiya, axborat berish va uni ta'sirchan etkazish bir-biri bilan chambarchas holda amal qiladi. Gazeta tilida turli janrdagi materiallarning mazmunli, aniq, ta'sirchan bo'lishini ta'minlashda tilning boshqa leksik vositalari qatori sinonim-lar ham muhim stilistik vosita sifatida xizmat qiladi. Gazeta tilida sinonimlar faqat takror va qaytariqlarning oldini olishda muhim leksik vosita bo'lmasdan, ta'sirchanlikni ta'minlashda ham kuchli stilistik vosita rolini bajaradi. Gazeta tilida sinonimlarning qo'llanishi va uslubiy xususiyatlarini o'rganishda Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, A.Shomaqsudov, M.Mirtojiyevlarning tadqiqotlariga asoslanish mumkin. Prof. A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" kitobi sinonimlarning ma'nosi, qo'llanish, doirasini belgilashda asosiy manbalardan hisoblanadi. Sinonimik qatordagi so'zlar tushunchaning belgisini turli daraja bilan ifodalashi mumkin. Sinonimik qatordagi ba'zi so'zlar belgini normal daraja bilan (neytral) ifodalasa, ba'zilari kuchli darajasini ko'rsatishi mumkin; ayrimlari belgini kuchsiz daraja bilan ifodalaydi. Masalan, ovora, sarson, sargardon sinonimik qatorida ovora so'zi belgining kuchli-kuchsizligiga nisbatan neytral holatda, sarson so'zi belgining kuchliroq darajasini ko'rsatadi. Sargardon so'zida esa belgi darajasi yana ham kuchliroq. Yaxshi, durust, tuzuk, binoyi sinonimik qatorida durust, tuzuk, binoyi so'zlari belgini yaxshi so'zidagiga nisbatan kuchsiz darajada ifodalaydi. Sinonimik qatordagi so'zlar emotsional bo'yoqdorligiga ko'ra o'zaro farqlanishi mumkin: emotsional bo'yoqli va emotsional bo'yoqsiz so'zlar. Emotsional bo'yoqli so'zlar salbiy yoki ijobiy his-hayajonni ifodalashiga ko'ra ikki turga: ijobiy emotsional bo'yoqli va salbiy emotsional bo'yoqli so'zlarga bo'linadi. Masalan, yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, jamol sinonimik qatorida yuz - neytral, bashara, turq - salbiy emotsional bo'yoqli, chehra, jamol ijobiy emotsional bo'yoqli so'zlardir. Sinonimik qatordagi so'zlar nutqning biror turiga, uslubiga xosligi jihatidan ham o'zaro farqlanishi mumkin. Masalan, sovg'a, hadya, tortiq, armug'on, tuhfa sinonimik qatorida tuhfa va armug'on so'zlari kitobiy uslubga xos. O'pich, bo'sa, muchchi sinonimik qatorida bo'sa poetik uslubga xos, muchchi esa folklor asarlarida uchraydi. Sinonimik qatordagi so'z hozirgi adabiy til nuqtai nazaridan eskirgan bo'lishi mumkin. Masalan, xursandlik, sevinch, quvonch, shodlik, surur qatorida farah, bexbudlik so'zlari eskirgan so'zlardir. Foyda, naf, manfaat, hayon sinonimik qatorida hayon eskirgan so'z. Sinonimik qatordagi so'z adabiy tilga yoki dialektlarga xos bo'lishi mumkin. Masalan, ovoz, tovush, sado, sas sinonimik qatorida sas so'zi; qidirmoq, axtarmoq, izlamoq, istamoq qatorida istamoq so'zi dialectal so'z hisoblanadi. Sinonimik qatordagi so'zlar ko'p yoki oz qo'llanishiga ko'ra o'zaro farqlanishi mumkin. Masalan, maqsad, niyat, muddao, murod, qasd sinonimik qatoridagi maqsad va niyat so'zlari qolganlariga nisbatan ko'p qo'llanadi. Boshqa, bo'lak, o'zga sinonimik qatoridagi boshqa so'zi qolgan ikki so'zga nisbatan ko'p qo'llanadi. Ifodalaydigan tushuncha doirasi keng bo'lgan, belgini normal darajada ifodalaydigan, emotsional bo'yoqqa ega bo'lmagan, hozirgi adabiy tilga mansub bo'lgan so'z sinonimik qatordagi boshqa so'zlarga nisbatan ko'p qo'llanadi. Bu ko'rsatib o'tilganlar sinonimik qatordagi so'zlarning ko'zga yaqqol tashlanadigan eng muhim belgilaridir. Sinonimlar bir umumiy ma'no ifodalasalar-da, lekin ko'rib o'tilgan va bundan boshqa o'zaro farqli

xususiyatlari sababli ularning har biri til (nutq) da o'z qo'llanish o'rniga ega bo'ladi. Sinonimik qatorning chegarasini (bir sinonimik qatorga kiruvchi so'zlar miqdorini) belgilash uchun, avvalo, shu sinonimik qatordagi bosh so'zni aniq belgilash lozim bo'ladi. Bosh so'z, avvalo, sinonimik qatordagi so'zlar uchun umumiy bo'lgan ma'noni aniq ifodalaydigan so'z bo'ladi. Masalan, balo, usta, ustamon, bilag'on, bilarmon, chechan, epchil, chaqqon, uddaburon so'zlarining hammasi «chaqqonlik va o'rinlatib bajarish mahoratiga ega» degan ma'noni bildiradi. Shu ma'noni bu sinonimik qatordagi so'zlardan balo so'zi juda aniq ifodalaydi. Boshqalarining o'zaro sinonimligi ham xuddi shu balo so'ziga qiyoslash orqali belgilanadi. Bosh so'z, odatda, hozirgi adabiy tilga mansubligi, emotsional bo'yoq va uslubga ko'ra neytralligi, ko'p qo'llanishi bilan xarakterlanadi. Masalan, chiroyli, go'zal, husndor, husnli, xushro'y, ko'hlik, ko'rkam, barno, zebo, suluv, latofatli, sohibjamol sinonimik qatorida chiroyli so'zi xuddi shunday xususiyatga ega bo'lgan so'zdir. Ma'lumki, sinonimik qatordagi har bir so'zga qarata bildirilgan fikr-mulohaza shu so'zni qo'llashda amal qilinadigan qat'iy hukm deb emas, balki tavsiyalar deb qaralishi lozim. Masalan, avval, ilgari, oldin, burun, so'zlari «o'tgan vaqtlar(da), hozirgi vaqtga qadar» ma'nosini bildiradi. Bulardan ilgari so'zi avval, oldin so'zlariga nisbatan uzoqroq o'tmishni bildiradi. Burun so'zi ilgari so'ziga nisbatan ham uzoqroq o'tmishni, qadim so'zi burun so'ziga nisbatan ham uzoqroq o'tmishni bildiradi. Lekin bu nisbatan yaqin o'tmishni ifodalashda avval, undan uzoqrog'ini ifodalashda, albatta, ilgari, undan ham uzog'ini ifodalashda, albatta, burun, yana ham uzog'ini ifodalashda, albatta, qadim so'zi qo'llanadi degan gap emas. Har qanday uzoq o'tmishni ifodalashda avval, ilgari so'zlaridan foydalanish mumkin. Lekin ilgari, burun, qadim so'zlari ko'rsatib o'tilgan xususiyatga ega. Nutqda har bir konkret holatni hisobga olgan holda ana shu so'zlardan muvofiq'ini qo'llash fikrning aniq ifodasi uchun ma'lum darajada yordam beradi. Sinonimik qatordagi ba'zi so'zlar orasidagi farqli xususiyat juda sezilarsiz, yo'q darajada bo'ladi. Bunday hollarda ularning o'zaro farqli xususiyati haqida hozircha qat'iy bir gap aytmaslik, faqat ular uchun umumiy bo'lgan ma'noning izohi bilan chegaralanish ma'qul ko'rildi. Sinonimlar gazeta tilida ham muhim stilistik vosita rolini bajaradi. Ular ekspressivlikni, ta'sirchanlikni ta'minlash, rang-baranglikka erishish, takror va qaytariqlarning oldini olishda muhim rol o'ynagan. "Sirdaryo haqiqati" gazetasida qo'llanilgan sinonim so'zlarning xususiyatlarini yuqorida qayd etilgan ilmiy ishlar, xususan, prof.A.Abdusaidov tadqiqotlariga asoslanib, yoritishga harakat qildik. Masalan, Vatan, mamlakat, yurt, diyor, el, mulk kabi sinonim so'zlariga A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" da quyidagicha ta'rif berilgan: Kishi tug'ilib o'sgan, o'zi uning fuqarosi bo'lgan joy, hudud. Vatan so'zida fuqaro, xalq tushunchasi, u mansub bo'lgan joy tushunchasi bilan birlashgan, shuningdek, unda joy (hudud) ning fuqarasi xalqqa mansubligi, uning yashash ma'nosi aks etib turadi. Mamlakat ko'proq adabiy nutqqa xos bo'lib, unda "yashash joy" ottenkasi juda kuchsiz, hatto yo'q darajada bo'ladi. Bu so'z umuman biror xalq yoki xalqlar uchun umumiy (birlashtiruvchi) hududni bildiradi. Yurt ko'proq oddiy nutqqa xos va ma'lum joy bilan shu joyga mansub xalqni ham qo'shib ifodalay oladi. El nisbatan eskirgan, hozir ko'proq poetik asarlarda uchraydi. Diyor poetik uslubga

xos. Bu soʻz umuman maʼlum bir joy maʼnosida (maʼlum xalqqa mansublik tushunchasi) ham qoʻllanadi. Gazeta tili uchun, asosan mamlakat, vatan, baʼzan yurt soʻzlarining qoʻllanilishi xarakterlidir. Misollar: Vatan aziz jasorat mangu (S.h, 19.01.2013, 2-bet, sarlavha). Shuning uchun ham vatanimiz mustaqilligining ilk yillarida jismoniy va maʼnaviy barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosiy darajasiga koʻtarildi(S.h., 19.01.2013, 2-bet). Gazeta tilida vatan sinonimi asosan xabar janri tilida qoʻllaniladi. Bu shubhasiz mamlakatimizning har jabhada yildan yilga barqaror rivojlanib borayotgani va natijada turmushimizning yanada obod boʻlib borayotganidan dalolatdir (S.h., 12.03.2013,1-bet). Bir soʻz bilan aytganda, mamlakatimiz rahbari tashabbusi va koʻrsatmalari bilan qishloq joylarda namunaviy loyhalar asosida uy-joylarning keng koʻlamda barpo etilayotganligi nafaqat bugunni, balki ertasini oʻylab mehnat qiladigan xalqimiz orzu-istaklarining roʻyobidir (S.h, 12.03.2013,2-bet). Koʻrinadiki, misollarda vatan va mamlakat soʻzlarini bemaʼlol almashtirish mumkin, chunki ularda, asosan, bir xil uslubiy maʼno ifodalangan. Ammo hamisha ularni oʻzaro almashtirib boʻlmaydi. Misol: Evropaning ayrim mamlakatlarida ipoteka bozori bugungi kunda toʻliq tiklanmay, moliya bozorining bir qator tarmoqlarida boqimanda qarzlarning koʻpayib borayotgani katta muammolarni keltirib chiqarmoqda (S.h.,12.03.2013,2-bet). Ushbu misollarda almashtirish maʼno nozikligi salbiy taʼsmir qiladi. Puxta, pishiq, mustahkam, mahkam, chidamli sinonimik qatoriga A.Hojiyevning “Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati” da quyidagicha taʼrif berilgan: Buzilish, yirtilish kabilarga chidamlilik darajasi yuqori omonatning aksi. Puxta, pishiq narsalarning buzilish, yirtilish, uzulishiga chidamlilik darajasi yuqori degan maʼnoda keng qoʻllaniladi. Mustahkam asosan buzilishga chidamlilik darajasi yuqori degan maʼnoda qoʻllanadi. Mahkam bu maʼnoda kam qoʻllanadi. Misollar: Mustahkam oila poydevori (S.h., 10.09.2013, 2-bet, sarlavha). Ildizlari mustahkam daraxt (S.h., 10.09.2013,2-bet,sarlavha). Otaxonning ildizlari mustahkam, barchaga foydasi tegayotgan daraxtga qiyoslaging keladi (S.h., 10.09.2013,2-bet). Gazeta tilida asosan mahkam sinonimi faol qoʻllanilgan. Rostdan, chindan, haqiqatdan, darhaqiqat sinonimik qatoriga A.Hojiyevning “Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati” da quyidagicha taʼrif berilgan: Haqiqiy holatda, rosti bilan, yolgʻonchining aksi. Chindan soʻzi rostdan soʻziga qaraganda kam qoʻllanadi. Haqiqatdan, darhaqiqat soʻzlari oddiy soʻzlashuvda chindan soʻziga nisbatan ham kam qoʻllanadi. Gazeta tilida asosan darhaqiqat, haqiqatdan soʻzlari eng koʻp qoʻllanuvchi sinonimlardir. Misollar: Darhaqiqat, bunda bogʻlar turli manzarali daraxt va gullar ekilgan, koʻkalamzorlashtirilgan maskan hisoblanadi (S.h.,26.02.2013,4-bet). Darhaqiqat, ancha vaqtgacha bu erda egoizmni fazilat deb hisoblaydi (S.h., 24.01.2013,4-bet). Minotavr va sikloplar haqiqatdan mavjud boʻlganmi? (S.h., 7.02.2013,5-bet, sarlavha). Rostdan ham, diqqat bilan kuzatsangiz, yolgʻonchini soʻzidan avval koʻzidan bilib olsa boʻladi (S.h., 24.01.2013,4-bet). Bu kabi sinonim soʻzlarni oddiy soʻzlashuv nutqimizda ishlatamiz. Gazeta tilida ham bu kabi kirish soʻzlarning qoʻllanilishi ancha keng. Chindan va rostdan sinonim soʻzlarni almashtirib qoʻllashimiz mumkin. Bu sinonim soʻzlar gazetada samarali ishlatigan. Aniq, ochiq, yaqqol, ravshan, yorqin, oydin, ayon sinonimik qatoriga A.Hojiyevning “Oʻzbek tili sinonimlarining izohli

lug'ati" da quyidagicha ta'rif berilgan: eshitish, ko'rish, tushunish jihatdan yaxshi, to'la ifodali. Aniq eshitish, tushunish va ko'rish jihatdan yaxshi ma'nosini ifodalash uchun qo'llanaveradi. Ochiq tushunish jihatdan yaxshi ma'nosini bildiradi. Yaqqol ko'proq ko'rish va eshitish jihatdan bo'lgan belgiga nisbatan qo'llanadi. Ravshan so'zida belgi darajasi kuchli va u ifodaning eshitish, ko'rish va tushunish jihatdan to'laligini bildirish uchun qo'llana oladi. Lekin bu so'z nisbatan kam uchraydi. Yorqin yozma nutqqa xos bo'lib, ko'rinish va tushunish belgisiga nisbatan qo'llanadi. Oydin ifodaning tushunish jihatdan yaxshi ekanini kuchliroq o'ttenka bilan ifodalaydi. Bu so'z ochiq so'zi bilan juft so'z holda (ochiq-oydin) ham qo'llanadi. Gazeta tilida asosan bu sinonim so'zlardan aniq eng ko'p qo'llaniladi. Misollar: Kam ta'minlangan, boquvchisini yo'qotgan oilalarni aniq manzilli asosida ijtimoiy himoya qilishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar istiqbolda ham izchillik bilan amalga oshiriladi (S.h., 26.02.2013,2-bet). Unga bizga keksalik yoshiga etgan har bir fuqaro, albatta, moddiy ta'minotga egaligini, aniqrog'i pensiya olishni aytganimda kulib qo'ya qoldi(S.h., 26.02.2013,4-bet). Adolat, odillik sinonimik qatorga A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" da quyidagicha ta'rif berilgan: Xolis va haqqoniy xatti-harakat, xolat. Adolat asosan qonun-qoida va umum ishidagi xatti-harakatga nisbatan qo'llanadi. Odillik, aksincha, oddiy munosabatlardagi xolis va odilona xatti-harakat ma'nosini ifodalashda ko'proq qo'llanadi. Gazeta materiallarida qo'llanilayotgan bu kabi sinonim so'zlar unchalik ko'pchilikni tashkil qilmaydi. Ammo mazmun jihatdan ham matnga mos ravishda qo'llanilgan. Misollar: Ulug' saltanat salohiyati adolat va ezgu g'oyalarga qurilgani bilan qudratli edi(S.h., 9.04.2015, 1-bet, sarlavha). Adolat –hayotimizning bosh mezoni (S.h.,28.03.2015,2-bet). Davolamoq, tuzatmoq sinonimik qatorga A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" da quyidagicha ta'rif berilgan: Davo (muolaja) bilan kasalni ketkazmoq. Davolamoq kasalni ketkazishning (tuzatishning) dori-darmon bilan bo'ladigan usulini bildiradi. Tuzatmoq fe'li esa, qanday yo'l bilan bo'lishidan qat'i nazar, umuman kasalni ketkazish, dard-kasaldan holi qilish ma'nosini bildiradi. Misollar: Bunday anjumanlarda dunyo tibbiyotida bo'layotgan o'zgarishlar, ayniqsa, yangi kashf qilingan dori-darmonlar, davolashning yangicha usullari haqida keng ma'lumot olishimiz mumkin (S.h.,9.04.2015,2-bet). Mehnat faxriylarini statsionar va ambulatoriya sharoitda davolashning ma'lumotlari electron bazasi yaratilib, har oyda bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazi bilan axborat almashish tartibi joriy etildi (S.h.,17.03.2015, 5-bet). Rivoj, taraqqiy, taraqqiyot, ravnaq sinonimik qatorga A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" da quyidagicha ta'rif berilgan: (Biror narsada) kamolot tomon o'sish, yuksalish holati. Rivoj keng qo'llanadi. Taraqqiy, taraqqiyot, ravnaq ma'noni rivoj so'ziga nisbatan kuchliroq darajada ifodalaydi. Taraqqiy mustaqil holda kam qo'llanadi. U, ko'pincha, topmoq, etmoq fe'llari bilan birga qo'llanadi: taraqqiy topmoq, taraqqiy etmoq kabi. Taraqqiyot so'zida harakat belgisi kuchliroq bo'lib, ko'pincha «rivojlanish» ma'nosida qo'llanadi. Ravnaq kitobiy. Suhbatlashmoq, suhbat qilmoq, hasratlashmoq, otamlashmoq, hangamalashmoq, gurunqlashmoq, gurunq qilmoq sinonimik qatorga A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli

lug'ati" da quyidagicha ta'rif berilgan: Gap-suhbatda bo'lmoq. Hangamalashmoq, gurunglashmoq so'zlari odatda birdan ortiq kishi o'rtasida bemalol, rohatlanib o'tirib bo'ladigan suhbatlashishni bildiradi. Otamlashmoq ko'proq oddiy so'zlashuvga xos bo'lib, odatda ezilib (yozilib) o'tirib bo'ladigan davomli suhbatni bildiradi. Hasratlashmoqda oddiy suhbat emas, balki dard-hasrat aytishish ham bo'ladi. Gazeta tilida asosan suhbatlashmoq sinonim so'zi eng faol qo'llanilgan. Misollar: Anchadan buyon ko'rishmaganimizga suhbatimiz qur olib miriqib gurunglashdik (S.h., 8.06.2014,1-bet). Mehmonlar har bir ob'ektning qurilish tarixi, bugungi holati haqida gid-ekskursovodning so'zlarini tinglash barobarida, mahalliy sayohlar bilan ham suhbatlashib, samimiy munosabatlarini ifoda etishga harakat qilishardi (S.h., 14.03.2015, 3-bet). Turli millat vakillari bilan suhbatlasha olish qobiliyati bor ekan, o'sha xalqning ruhiyati, dunyoqarashi, madaniyati haqida tushunchaga ega bo'lib boraverasiz (S.h.,18.02.2012, 2-bet). Misollardan ham ma'lum bo'ldiki, suhbat sinonim so'zi bilan gurunglashmoq so'zlari o'z ma'no mazmuniga ko'ra qo'llanilgan. Umuman, gazeta materiallarida sinonim so'zlar ma'nolariga ko'ra janrlar talablari asosida qo'llanilgan. Aksariyat hollarda ularning ma'nolardan o'rinli foydalanilgan.

2.2. Sifat turkumiga oid sinonimlar

Gazeta turmushimiz ko'zguisi sifatida hayotdagi voqea-hodisalar, ularning mazmun-mohiyati, muammo va ularning echimi haqida axborot berish, insonlarning munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, u yoki bu muammo tafsilotlari, insonlarning jamiyat hayotidagi daxldorligi, o'zaro munosabatlari va boshqalarga baho berishda ma'lum bir mezonlarga amal qilinadi. Ana shu mezon – o'ziga xos baho sinonimlar, ayniqsa, sifat so'z turkumiga oid sinonim so'zlar orqali amalga oshiriladi. Ma'lumki, sinonim so'zlar grammatik-struktur va semantik-stilistik xususiyatlariga binoan bir necha guruhlarga ajratiladi. Shulardan biri sifat so'z turkumiga oid sinonim so'zlardir. Ulug', buyuk, azim, azamat, ulkan so'zlarining belgi darajasi nisbatan kuchli. Ulug', buyuk, ulkan kabilarning ishlatilishi gazeta tili uchun xarakterlidir. Misol: Ulkan ishlab chiqarish tsexi o'qida aylanayotgan, harakatlanayotgan yuzlab-minglab mexanizmlarning bir maromdagi sekin guvillashi bilan to'lgan (S.h.,11.10.2014, 2-bet). Samarqandning dunyoga mashhur tarixiy obidalari va muqaddas ziyoratgohlar, mustaqillik yillarida bunyod etilgan zamonaviy bino va inshootlar, bog' va xiyobonlarni tomosha qilish jarayonida mehmonlar Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida mamlakatimizda qisqa fursatda asrlarga tatigulik ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirilganini e'tirof etdilar (S.h.,31.08.2014,2-bet). Buyuk kelajagimiz davomchilari jajji bolakaylarning chiqishlarida qadimiylik, xalqimizning azaliy an'analari, urf-odatlarini o'zida mujassam etgan Navro'zning chinakam tarovati aks etdi (S.h., 24.03.2015,2-bet). Jumladan, tizimda olib borilayotgan islohotlar natijasida buyuk kelajagimiz vorislari bo'lgan yoshlarimiz viloyat, respublika hamda xalqaro miqyosdagi fan olimpiadalar, sport musobaqalarida Vatanimiz sharafini munosib himoya qilmoqdalar (S.h., 1.10.2015,3-bet). Buyuk va muqaddas vatanning ulug' bayrami (S.h., 3.09.2014, 2-bet). Ayniqsa, oxirgi misolda sinonim so'zlarning imkoniyatidan juda o'rinli foydalanilgan. Ulug' va buyuk so'zlari, asosan reportaj, maqola, lavha janrlarida uchraydi. Bu so'zlar

ma'nosining deyarli bir xilligi, xar ikkalasining ham kuchli ottenkaga egaligi ularni o'zaro almashtirish imkonini beradi. Misollar: Ota-bobolarimiz, ulug' ajdodlarimiz izidan borib, o'z iqtidori, salohiyati bilan dunyoga tanilayotgan farzandlarimiz qanchadan-qancha (S.h.,30.01.2015,3-bet). Quyidagi misolda esa ulug' so'zini buyuk bilan almashtirish mumkin emas, chunki unda yoshi katta insonlar haqida fikr yuritilayapti. Misol: Yoshi ulug' kishilar yaxshi bilishsa-da bu gaplarni endi yoshlarimiz quloqlariga takror va takror aytib turmog'imiz lozimga o'xshaydi (S.h.,30.01.2015, 3-bet). Quyidagi misolda "ulug'" so'zidan ko'ra "katta" so'zini ishlatish ma'noni aniq ifodalashga xizmat qiladi. Chunki bu misolda katta yoshdagi kishilar nazarda tutilmoqda: To'yxonalarni aytmaymizmi? Yoshi ulug' odamlardan ko'ra, hali yigirmaga to'lmagan yoshlar ko'p. Ular to tongga qadar davom etadigan bazmlarda siz-u biz bilan bemalol o'tirib "otam"lashadi (S.h.,30.01.2014, 2-bet). "O'zbek tili sinonimlarining izohli lugati"da qayd etilishicha, ulkan eskirgan. Lekin bu so'z gazeta tilida nisbatan faol qo'llanadi. Ulkan so'zi xabar, maqola, reportaj, ocherk va lavhalar tilida uchraydi. Bu so'zni ko'pincha katta, ba'zan esa ulug', buyuk bilan almashtirish mumkin. Jurnalistlar ulkan so'zini, ma'no ottenkasini alohida hisobga olgan holda, ustalik bilan ishlatishgan. Misollar: Azaldan yilboshi, odamlarga quvonch bag'ishlovchi bayram sifatida nishonlanib kelinayotgan mazkur qadriyatimizning tiklanishi hamda yangicha mazmun va mohiyat kasb etayotgani xalqimizni ulkan yutuqlar, zafarlar sari (S.h., 24.03.2015,3-bet). Ular orasida ulkan muvaffaqiyatlarga erishayotganlar, oilasi bilan bir qatorda jamiyatning ham yukini engil qilayotganlar ko'pchilikni tashkil etadi (S.h.,8.03.2015,3-bet). Ma'lumki, hajm-o'lchov bildiruvchi sifatlardan katta so'zi hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibida ko'p qo'llanadigan va barchaga ma'nosi tushunarli faol so'zlar sirasiga kiradi. Katta so'zi «hajmi, o'lchami nisbatan ortiq, ulkan» ma'nosini anglatadi. Ushbu leksema ulug', zo'r, aznm, azamat, ulkan, bahaybat, haybatli, yirik, gigant so'zlari bilan sinonim bo'lib, hajm-o'lchovning odatdagidan ortiqligi ma'nosini bildiradi. Katta so'zi keng tushunchaga ega. U aniq, shuningdek, mavhum tushunchalarga nisbatan qo'llanadi. Katta so'zi stilistik bo'yoqqa boy so'zlardan bo'lib, xilma-xil emotsional-ekspressiv ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, «daraja kuchi yuqori, buyuk, zo'r» ma'nosida ishlatiladi: Ko'rinishidan polvonlar katta niyatlar bilan kelibdi. «Yosh jihatdan ulug', ortiq» ma'nosini beradi: Katta kelin astagina o'rnidan turdi. Mazkur sifat «yuqori lavozimdagi» ma'nosida ishlatiladn: Shahar ma'muriyatining katta rahbarlari tashrif buyurishdi. Gazeta matnlarida katta so'zining qo'llanishi juda ko'p uchraydi. Misollar: Ko'rgazmaning ochilishida O'zbekistonlik san'atkorlar tomonidan taqdim etilgan milliy musiqiy dastur va rang-barang raqslar, o'zbek milliy liboslari namoyishi ham mehmonlarda katta qiziqish uyg'otdi (S.h., 3.11.2013,2-bet). Boy tarix, betakror madaniyat va an'analarga ega O'zbekiston jahon sayyohlik bozorida katta obro' qozonishlik haqida keng ma'lumotga ega bo'lish imkoni yaratilgan (S.h., 3.11.2015,4-brt). Marosimda festival g'oliblari va yurtimiz san'at ustalari tomonidan katta kontsert namoyish etildi (S.h.,31.08.2014,2-bet).

2.3. Gazeta tilida juft sinonimlar

Juft so'zlar, xususan, juft sinonimlarning o'ziga xos stilistik ma'no nozikliklari mavjud. Gazeta tilida mazmun-mohiyat, obro'-e'tibor, hurmat-e'tibor, xohish-istak, tartib-intizom, axlat-chiqindi, halol-nokiza, sarf-xarajat, kamchilik-nuqson// kamchilik-qusur // xato-kamchilik, chora-tadbir, qo'llab-quvvatlab, g'ayrat-shijoat va boshqa juft sinonimlar faol ishlatilmoqda. Misollar: Davlatimiz rahbari "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivali ishtirokchilari va mehmonlarni qutlar ekan, mazkur festivalning mazmun-mohiyati, betakror ruhi, qiyofasi va sharqona falsafasi haqida to'xtaldi, festival ishtirokchilariga ijodiy zafarlar tiladi (S.h.,27.08.2012). Mamlakatimizda Yurtboshimiz tashabbusi bilan milliy-diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, islomning ma'rifiy g'oyalarini rivojlantirish, diniy bag'rikenglikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda (S.h., 22.10.2011). Bu yurtdoshlarimizga muqaddas ibodatlarini to'la-to'kis amalga oshirishlari uchun davlatimiz tomonidan yaratilayotgan yana bir qulaylikning yorqin ifodasidir (S.h., 22.10.2011). Er yuzining turli mintaqalarida boy tarixiy-milliy musiqa va qo'shiqchilik an'analarini asrab-avaylab, davom ettirib kelayotgan ijodiy guruh va ansambllar o'z dasturlari bilan ishtirok etmoqda (S.h., 27.08.2012). To'xta, bolakay bu yo'ldan qayt! Zamon seniki, yorqin kelajak seniki, Vatan seniki! Sen el-yurtga, orzu-umidlaringga ega (S.h.,30.01.2010). Forum davomida yoshlarning bu kabi fikr va takliflariga viloyat hokimi Z.Mirzaev, "Kelajak ovozi" YoTM boshqaruvi raisi K.Beknazarov, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni ma'sul xodimi R.Komilov va boshqalar aniq javob berib, ularni qo'llab-quvvatladilar. Aktsiya davomida barcha tadbirlardagi singari forumda ham eng yaxshi ratsionalizatorlik taklif mualliflari taqdirlandilar (S.h.,12.04.2012). Ikkinchidan, mahalla-ko'y, qo'ni-qo'shni hushyor bo'lmog'i talab etiladi. Qo'shni bolasining fe'l-atvorini bilmagan hamsoylar, oqsoqollar kamdan kam topiladi. Ularning kuchidan, madadidan foydalanmoq kerak (S.h.,30.01.2010). Bosh Qomusimizga muvofiq yurtimizda vijdon erkinligi huquqiy asoslangani bois, har yili yurtdoshlarimiz muqaddas islom dinining barcha arkonlari, xususan, Haj ziyoratini emin-erkin, qanoat hamda shukronalik bilan ado etishayotir (S.h., 22.10.2011). Viloyat jamoatchilik vakillari bo'lajak hojilarning ibodatlarini to'la-to'kis ado etish borasidagi tartib-qoidalarga to'liq amal qilib, ozod va farovon yurt fuqarosi sifatida mamlakatimiz obro'-e'tiborini ziyoda qilishlariga ishonch bildirishdi (S.h., 22.10.2011). Sog'lom turmush tarzimizga chang solayotgan bunday balo-qazoga o'zini urayotgan yoshlarimizni to'g'ri yo'lga solish, jamiyatimiz uchun bilimli, aqli raso, ma'nan etuk avlodni tarbiyalash hamda azbaroyi asrab qolish uchun ham yuqoridagi dalillarni etkazdik(S.h.,30.01.2014). Turli mavzularda bahs- munozaraga kirishadigan yoshlar o'z doirasida, jurnalistikaga qiziqqanlari yana bir guruhda, sog'lom turmush tarafdorlari, chet tilini o'rganayotganlar -xullas, ko'zlari chaqnaq turgan yigit-qiz borki, bu erda o'ziga mos guruhni topib, qiziqishlari doirasida yangiliklardan boxabar bo'ldi, kimgadir o'rgatdi, kimdandir o'rgandi (S.h.,12.04.2015). Xiyobon-u ko'chalar bolakaylarning sho'x-shodon kulgulari bilan to'ldi (S.h., 24.03.2014). Juft sinonimlar ma'noni kuchaytirish, fikrni ta'sirchan ifodalashda muhim vosita ekanligini gapda yakka holda qo'llangan quyidagi misol bilan qiyoslash orqali ham bilib olish mumkin: Bolajonlarning sho'x kulgulari bilan yana ham jozibali

yangragan kuy-qo'shiqlar, folklore jamoalarining milliy urf-odat va an'analarimizdan iborat dasturlari, sportchi va harbiylarning chiqishlari, poytaxtdan kelgan hamda samarqandlik san'atkorlarning vatanimiz madh etilgan, uning mehnatkash insonlari ulug'langan va tinchlik tarannum etilgan navolari, umuman, shu kuni "Mo'jiza"dan taralgan har bir ohang unutilmas taassurotlarga boy bo'ldi. Uning shukuhi dillardan-dillarga ko'chdi (S.h., 3.09.2011). Qiyos: sho'x // sho'x-shodon. Sinonimlarning gazeta matnlarida muhim stilistik vosita sifatida materiallarning ta'sirchanligi, fikrning emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi uchun xizmat qiladi. Ularning ma'no nozikliklari, imkoniyatlarini yuzaga chiqarish jurnalistlarning mahoratiga bog'liq. Bu sohada "Sirdaryo haqiqati" gazetasida katta tajriba to'plangan.

Har bir til o'zining boy sinonimik vositalariga ega. Lug'aviy, grammatik, frazeologik sinonimlar tilning beboho boyligi sanaladi. Bu boylikdan o'rinli va maqsadga muvofiq holda foydalanish nutqning ta'sirchan hamda ifodali bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun ham shoir va yozuvchilar, mashhur so'z ustalari, jurnalistlar tilning sinonimik boyligidan o'rinli foydalanishga alohida e'tibor berib kelganlar. Ma'lumki, "frazologiya" atamasi yunoncha "fraz" (ifoda, nutq o'rami) so'zidan olingan bo'lsa-da, turkiyshunoslikda dastlab bu atama turlicha ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Masalan, tadqiqotlarda qayd etilishicha, XIX asrda yashagan turkiyshunos olim Mirza Kozimbek o'sha davr an'alaridan kelib chiqib, rus tilida yozilgan boshqa tasviriy grammatikalarda bo'lgani singari o'z asarida "fraz" so'zini "jumla", "gap" ma'nosida qo'llagan. "Frazologik birikma" deyilganda esa so'zdan yirik til birliklarini tushungan. U turkiy tillardagi fe'llar haqida ma'lumot berar ekan, g'am emoq, vujudga kelmoq, g'ussa emoq singari til birliklarini "tarkibli fe'llar" deb izohlagan. O'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasi juda yaxshi o'rganilgan. Bu sohada erishilgan yutuqlar Sh.Rahmatullayev, B.Yo'ldoshyev asarlarida xolisona yuqori baholangan. Turli lug'atlarda frazeologiya sohasida e'tiborga molik materiallar uchraydi. Frazologizm, frazeologik birlik, frazema - ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'noviy jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha ko'chma ma'noda qo'llanadigan va bo'linmaydigan, barqaror (turg'un) bog'lanmalarning umumiy nomi. Frazologizmlar, shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi, balki ma'no va muayyan leksik grammatik tarkibli, avvaldan tayyor material sifatida qo'llanadi, ya'ni Frazologizm tarkibidan biror qismni chiqarib tashlash, tushirib qoldirish mumkin emas: anqoning urug'i, arpasini xom urmoq, chuchvarani xom sanamoq, terisiga sig'may ketmoq, kapalagi uchmoq, ko'ngli joyiga tushmoq, qo'li ochiq, qulog'I og'ir va boshqalar. Frazologiya(yun. ifoda, ibora va ...logiya) - 1) tilshunoslikning tilning frazeologik tarkibini (frazologizm) uning hozirgi holatida va tarixiy taraqqiyotida tekshiruvchi bo'limi; 2) muayyan tildagi frazeologizmlar majmui. Tilshunoslik bo'limi sifatidagi F.ning asosiy diqqat-e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi. F.ning eng muhim muammosi frazeologizmlarni nutqda hosil qilinadigan (ya'ni avvaldan

tayyor bo'lmagan) so'z birikmalaridan farklab, ajratib olish va shu asosda frazeologizmlarning belgilarini aniqlashdir. Sh. Rahmatullaevning "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari" nomli monografiyasida frazeologik sinonimlar tahlilidan keyin chiqargan quyidagi ilmiy xulosasi e'tiborlidir: "Har bir frazeologik sinonimga to'g'ri va to'liq xarakteristika berish uchun uni sinonimiya uyasi ichida olib, boshqa sinonimlari bilan qiyoslab o'rganish zarur. Bunda sinonimlar turli-tuman nuatalardan tekshiriladi, ular orasidagi o'xshashlik ham, farqlar ham ta'kidlanadi. Sinonimlar orasida farqlar qancha oz bo'lsa, ularni nutqda bir-birining o'rnida ishlatishga imkoniyat ortadi va, aksincha bo'lsa, bunday imkoniyat ozayadi. Qaydarajada bo'lmasin, sinonimlarni o'zaro almashtirishga yo'l qo'yuvchi kontekst mavjud bo'ladi...". Ma'lumki, o'zbek tilshunosligida frazeologik sinonimiya masalalari atroflicha o'rganilgan. M.Vafoyevaning "O'zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili" nomli nomzodlik dissertatsiyasida keltirilgan obzorda keng ma'lumotlar berilgan. M.Vafoyevaning nomzodlik ishida qayd etilishicha, o'zbek tilshunosligida frazeologiyaga doir dastlabki ishlar XX asrning 50-yillari boshida yuzaga kelgan bo'lsa, frazeologik sinonimlarni o'rganish 60-yillardan boshlandi.

Sh.Rahmatullayev 1966 yilda himoya qilgan doktorlik dissertatsiyasi, shu asosda nashr etilgan "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari" nomli monografiyasi bilan o'zbek tilidagi frazemalarni lug'aviy birlik sifatida o'rganishni asosladi.

Ma'lumki, sinonimiya til birliklari orasidagi semantik mikrosistemalardan biri bo'lib, leksemalar, morfemalar bilan bir qatorda, iboralar orasida ham anchagina. Ikki iborani o'zaro sinonim deyish uchun ular ayni bir ma'noni anglatishi shart. Busiz sinonimiya haqida gapirib bo'lmaydi. Ayni bir ma'nolilik teng ma'nolilik emas, albatta. Har bir sinonim, shu sinonimiya qatori uchun umumiy ma'no o'zanidan tashqari, o'ziga xos ma'no qirrasiga ega bo'lishi mumkin. Sinonimlar, odatda, bir yoki bir necha jihatdan farqlanadi, shulardan biri ma'no qirrasidagi farq bo'lishi mumkin. Masalan, er bilan yakson bo'lmoq - er bilan yakson qilmoq iborasi ko'lini ko'kka sovurmoq - ko'li ko'kka sovurildi iborasiga sinonim: ayni bir ma'noni anglatadi («butunlay emirmoq, yo'q qilmoq»). Bu sinonimlar, boshqa belgi-xususiyatlarida farq qilishidan qat'i nazar, ma'no qirrasida farq qiladi: ikkinchisida ma'no bir qadar kuchli ifodalanadi. Shuningdek, ko'ngil(i) bo'sh va ko'ngil(i) yumshoq - yumshoq ko'ngil iboralari o'zaro sinonim bo'lib, «rahmdil, ko'ngilchan» ma'nosini anglatadi; birinchi iborada «ko'ngilchan»lik ma'no qirrasida, ikkinchi iborada esa «rahmdil»lik ma'no qirrasida ustun. Umuman, frazeologik sinonimlarda farqli ma'no qirralari juda rang-barang bo'lib, konkret yondashib izohlashni talab qiladi. Frazeologik sinonimlarni belgilashda ular asosida boshqa-boshqa obrazning mavjudligi hisobga olinadi. Masalan, bir og'iz, bir shingil, bir chimdim sinonim iboralari asosida har xil obrazlar yotadi: so'zlash organi -uzum boshining bir qismi - chimdib olinadigan miqdor. Sinonim iboralarni bir iboraning variantlaridan ajratish kerak. Buning uchun iboralarning so'z-komponentlariga diqqat qilish lozim. Leksik tarkibida ayni bir so'z komponent qatnashmaydigan iboralarning sinonim ekani shubha tug'dirmaydi. Masalan, «butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha» ma'nosini anglatadigan ipidan ignasigacha, miridan

sirigacha, qilidan quyrugigacha iboralari o'zaro sinonim bo'lib, ular tarkibida umumiy so'z-komponent yo'q. Sinonim iboralar leksik tarkibida biror komponent ayni shu so'z bilan ifodalangan bo'lishi mumkin. Ammo bunda iboralar tarkibidagi boshqa-boshqa so'z bilan ifodalangan komponentlar o'zaro sinonim bo'lmasligi shart. Aks holda bir iboraning variantlariga teng bo'ladi. Masalan, jon(i)ni hovuchlab va yurag(i)ni hovuchlab - sinonim iboralar: bir leksik komponenti ayni bir so'z bilan ifodalangan, ikkinchi leksik komponenti esa boshqa-boshqa so'z bilan ifodalangan va bular o'zaro sinonim emas. Kungl(i)ga tugmoq bilan yurag(i)ga tugmoq o'zaro bir iboraning variantlariga teng. Chunki bir leksik komponenti ayni bir so'zning o'zi bo'lib, ikkinchi leksik komponenti esa o'zaro sinonim. Sinonimiya — ma'no asosida belgilanadigan hodisa. Ayni bir ma'nolilik monosemantik frazeologik birliklarda ibora bilan ibora orasida belgilanadi. Agar sinonimik munosabatda polisemantik ibora qatnashsa, iboradan emas, balki konkret frazeologik ma'nodan chiqib kelib fikr yuritish lozim. Chunki har bir frazeologik ma'no o'zicha sinonimga ega bo'lishi yoki ega bo'lmasligi mumkin. Masalan, monosemantik tan olmoq iborasiga polisemantik (uch ma'noli) bo'yn'(i)ga olmoq iborasi birinchi ma'nosida sinonim bo'ladi. Bu uch ma'noli iboraning ikkinchi ma'nosiga sinonim yo'q, ammo uchinchi ma'nosiga zimma(si)ga olmoq iborasi birinchi ma'nosida sinonim (Keyingi ibora uch ma'noli bo'lib, qolgan ikki ma'nosiga sinonim yo'q). Bir sinonimik qatorga birlashuvchi iboralarning miqdori ham har xil: ko'pchilik sinonimik qatorlar ikki sinonimli; uch sinonimli qatorlar ham anchagina; to'rt iborani birlashtiruvchi qator ham bor. Masalan, ta'zir(i)ni emoq iborasi qatnashadigan qator ikki sinonimdan, es(i)ga tushmoq iborasi qatnashadigan qator esa to'rt sinonimdan iborat. Bir qatorga birlashuvchi frazeologik sinonimlar nutqda oz-ko'p ishlatilishi jihatdan ham farqlanib turadi. Masalan, yuqorida ta'kidlangan to'rt sinonimlit qatorda ularning nutqda uchrash nisbati shundaydir. Sinonimlikning mezonlarini aniq belgilamaslik tufayli yaqin ma'noli, iboralarni sinonim deb tushunish xavfi tug'iladi. Masalan, avzo [y] (i) buzildi va kayf(i) buzildi iboralari juda yaqin ma'noni anglatadi: har ikkisida ham kishining ruhiy xolatidagi o'zgarish ko'zda tutiladi. Chuqurroq yondashsak, birinchi iborada kishining tashqi qiyofasida tahdid, hujumkorlik alomatlari paydo bo'lgani aks ettirilsa, ikkinchi iborada yaxshi yoki normal kayfiyatning yomon kayfiyatga aylanishi bildiriladi. Bunday yaqin ma'noli iboralar tilda anchagina bo'lib, ularning ma'nolarini to'g'ri tushunib, har birini o'z o'rnida ishlatish kerak. "O'zbek tili jadvallarida" nomli qo'llanma frazemalarning asosiy xususiyatlarini yoritish sohasida tilshunosligimiz uchun muhim qadam sanaladi, chunki bu asarda frazemalar shakl va ma'nosiga ko'ra (frazeologik omonimiya, frazeologik sinonimiya, frazeologik antonimiya), sintaktik modeliga ko'ra (so'z birikmasi modelida, gap modelida), qaysi so'z turkumiga mansubligiga ko'ra (fe'l frazeologizmlar, ot frazeologizmlar, sifat frazeologizmlar) tasnif qilingan, frazemalarning asosiy belgilari (takroriylik, idiomatiklik, barqarorlik, sinsemantik), frazeologik sinonimlardagi birlashtiruvchi ma'no turlari (quvonch, hayratlanish, achinish, xafalik, qo'rqinch, bezovtalik, masxara qilish, or-nomus, iztirob, do'q-po'psa,) ta'kidlab ko'rsatilgan. Shu bilan birga, bu ishda frazeologik birliklarning umumiy ma'nosi bilan qismlarning xususiy ma'nolari o'rtasidagi munosabatga

ko'ra an'anaviy ravishda frazeologik qo'shilma, frazeologik butunlik va frazeologik chatishmalarga ajratilgan. Ma'lumki, tilimizning lug'at boyligini so'z va frazeologizmlar tashkil etadi. Lug'at tarkibida til birligi so'z hisoblansa, frazeologik tizimida frazeologik birlik yoki ibora til birligi sanaladi. So'z ham frazeologizm ham lug'aviy birlikdir. Har qanday tilning boyishi faqat yangi so'zlar hisobiga emas, balki turg'un birikmalar orttirib boorish hisobiga ham sodir bo'ladi. So'zlar to'g'ridan-to'g'ri predmetni nomlab, atab kelsa frazeologizmlarda kuchli obrazli atash ma'nosi anglashiladi. Umuman olganda, frazeologik ma'noning hajmi leksik ma'noning hajmiga nisbatan keng va murakkabligi bilan ajralib turadi. Frazeologizmlarning imkoniyatlaridan unumli va o'rinli foydalanish nutqning obrazlilikini ta'minlaydi. Gazeta tilida iboralarning yorqin stilistik ma'nosini aks ettira olish, ulardan mohirona foydalanish muhim ahamiyatga ega.

2.4. Gazeta tilida frazeologik sinonimlar

Gazeta materiallarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, frazeologik sinonimlar gazeta janrlari imkoniyatlaridan kelib chiqib o'rinli ishlatilsa, kuchli stilistik vosita vazifasini bajaradi. Har tamonlama to'g'ri qo'llanilayotgan frazeologik sinonimlar gazeta uchun muhimdir. Tilimizda ko'ngilmni tog'day ko'tarmoq frazeologizimi mavjud. Ko'ngil so'zi bilan bog'liq iboralar Sh.Rahmatullayev izohli frazeologik lug'atida quydagicha izohlangan. Ko'ngl(i)ni tog'day ko'tarmoq nima kimning - Ko'ngli tog'day ko'tarildi kimning xursand qilib, benihoya ruhlantirmoq. Sinonimi: ko'krag(i) tog'day ko'tarildi. Bu kabi frazeologik sinonimlardan gazeta tilida ham unumli qo'llanilmoqda. Misollar: Ayniqsa, mehmonlarning chet eldan ekani va gaplarimni diqqat bilan tinglagani ko'nglimni tog'day ko'tardi (S.h., 14.03.2015,3-bet). Bugun kelib, rosti, o'zgarishlardan ko'nglim yanada yorishdi, dilim quvnadi (S.h., 14.03.2015, 3-bet). Ochiq chehra, shirinsuxanlik, xushtavozelik, xushchaqchqlik o'zaro muloqatga kirishgan kishilarning kayfiyatini ko'taradi, ko'nglimni yozadi (S.h., 17.01.2015, 4-bet). Yurtimiz tinch, osmonimiz musaffo, eng muhimi, biz kabi keksalarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlik va e'tibordan boshimiz ko'kka etdi (S.h.,2.04.2015,1-bet). Yangi uylarga, xonadonlarga borsam, bahri dilim yorishadi (S.h.,17.01.2015, 5-bet). Bu misollardan ham ko'rinadiki biri ikkinchisidan mazmun jihatdan ham qisman farqlanib turadi. Ko'nglimni tog'day ko'tardiga nisbatan ko'nglim yanada yorishdi frazeologik sinonimi mazmun jihatdan yuqoriroq ma'no kasb etadi. 56 Bu xonadonda kutilmagan mehmon bo'lmaydi, eshigi ham, dasturxonini ham ko'ngliday ochiq(S.h.,14.03.2015,3-bet). Oq yo'l safarga chiqayotgan kishiga xavf-xatarga yo'liqmasligini tilab aytiladigan ibora. Misollar: Tadbirda davlat va jamoat tashkilotlari vakillari va ziyoratchilarning yaqinlari ishtrok etib, muborak safarga o'tlanayotganlarga oq yo'l tilashdi(Z.,10.03.2015,4-bet). "Sirdaryo haqiqati" elektr tarmoqlari korxonasi boshlig'i va uning hamtovoqlari g'ayrioddiy kelishuvlarga suyagi yo'q chiqib qoldi (S.h.,22.10.2013,2-bet). Shu tariqa korxonada tobora qarzdorlik botqog'iga botib borardi (S.h.,22.10.2013, 2-bet). Barchamiz bir yoqadan bosh chiqarib, keng jamoatchilik ishtirokida to'y-marakalarni o'tkazishga jiddiy qaragan holda, eng avvalo, mahallalarda faol kishilarning, oilalarida otionalarning mas'uliyatini oshirishimiz zarur (S.h.,22.10.2013, 3-bet). Xalqimiz boshini biriktirish, kelajakka ishonch uyg'otish va davlatimizni mustabid tuzum

iskanjasidan ozod etish uchun elparvar, qat'iyatli va jasur Prezidentimizni bizga bosh qildi(S.h.,14.03.2015,3-bet). Nima emish, o'sha to'y quda tomoni qarindoshlariniki bo'lib, ularning oldida past ketgisi kelmay shunday qilibdi(S.h.,22.10.2013, 3-bet). Prof.Sh.Rahmatullaevning fikricha, "hozirgi o'zbek tilidagi iboralarda lug'aviy ma'noning taraqqiyoti asosan metafora yo'li bilan ko'chirish natijasida voqe bo'lgan". Ko'p ma'noli somatik frazemalar lug'atlarda hozirgi kunga qadar turlicha izohlanmoqda. Masalan, "ko'z" somatizmi ishtirokidagi frazemalar lug'atlarda salmoqli o'rin egallaydi. "O'zbek tili izohli lug'ati" da "ko'z " so'zi qatnashgan 80 dan ortiq somatik frazema qayd etilgan. "O'zbek tili frazeologik lug'ati"da 158 ta shunday frazema mavjudligi qayd etilgan. Agar biz bu lug'atlarda keltirilgan "ko'z" somatizmi ishtirokidagi frazemalarning barcha variantlarini ham inobatga oladigan bo'lsak, ularning umumiy soni 190 dan ortadi. A.Isaev "O'zbek tilida somatik frazeologizmlar" nomli tadqiqotida "ko'z" komponentli frazemalar tilimizda 127 ta ekanligini qayd qiladi. Uning ta'kidlashicha , "ko'z " komponentli frazemalar mahsuldorligi jihatidan rus tilida ikkinchi o'rinni, turkman tilida beshinchi o'rinni, latish tilida ikkinchi, ingliz va nemis tillarida uchinchi o'rinni egallaydi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, "ko'z " komponentli frazemalarning 15 tasi polisemantik xususiyatga ega. Shundan bittasi to'rt ma'noli ("ko'z qismoq"), ikkitasi uch ma'noli ("ko'zi qiymadi", "ko'z tikmoq"), qolgan o'n ikkitasi ("ko'zga ilinmoq", "ko'zga ko'rinmoq", "ko'zga tashlanmoq", "ko'ziga issiq ko'rinmoq", ko'ziga ko'rinmaslik", "ko'zidan o't chiqib ketdi", "ko'zi tindi", "ko'zi to'ymaydi", "ko'zi qamashdi", "ko'zlari qinidan chiqib keta yozdi", "ko'zini olaytirmoq", "ko'z o'ngida") ikki ma'noli polisemantik frazema. Ma'lum bo'ladiki, frazeologik sinonimlar ham gazeta tili uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologik sinonimlarning janrlarda qo'llanishi ham o'ziga xosliklarga ega. Masalan, maqola janrida ishlatilgan quyidagi ko'zga tashlanmoq frazeologizmiga e'tibor qaratsak: "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da bugungi ta'limni jahon andozalariga mos ravishda tashkil qilish, eskicha qog'ozbozlikdan qochish talab qilinayotgan bo'lsa-da kamchiliklar ko'zga tashlanmoqda Salqin ishkombostidagi chorpoyma huzur qilib yonboshlab yotar ekanman, chol-u kampirning ahil-inoqligiga havasim keldi. Hoynahoy u tomonda sabzi, piyoz, ko'katlar, kartoshka, pomidor ekinlari ko'zga tashlanadi "Ko'zdan kechirmoq" frazeologizmi Sh.Rahmatullaevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati"da quydagicha izohlangan. "Ko'zdan kechirmoq" kim nimani yoki kimni qarab chiqmoq, birma-bir ko'rmoq, sinchiklab tanishmoq. Varianti: ko'zdan kechirilmoq nima; ko'z(i)dan kechirmoq kim o'ziningG' nimani; ko'zdan o'tkazmoq; ko'z(i)dan o'tkazmoq kim [o'zining] nimani; nazardan o'tkazmoq; nazar(i)dan o'tkazmoq kim [o'zining) nimani. Gazeta tilida "ko'zdan kechirmoq" frazeologizmi e'tibor bermoq, nazar solmoq, ko'rmoq ma'nolarida va ular bilan yonma-yon ishlatilgan. Frazeologik sinonimlarni gazeta janrining hammasida ham uchratish qiyin. Masalan, xabar, hisobot janrlarida iboralar deyarli ishlatilmagan. Asosan, maqola, reportaj, tanqidiy maqola, esse janrlarida frazeologizmlarning imkoniyatlaridan yaxshi foydalanilgan. Misol: Otam ishimizni ko'zdan kechirib, maslahatlarini beradilar (S.h.,17.01.2015, 5-bet). Ko'zda tutilgan frazeologizmi emotsionallikni ifodalash uchun matnda o'rinli ishlatilgan. Masalan,

Bundan tashqari, aholi gavjum joylarda duradgorlik ustaxonalari, novvoyxonalar qurish ham ko'zda tutilgan (S.h.,17.01.2015, 4-bet). Gazeta reportaj janrida ishlatilgan frazeologizm matnning obrazlilikini ta'minlagan. Masalan, Ta'lim tizimidagi o'zgarishlarni ko'rib, ko'z quv naydi (S.h.,2.04.2015,1-bet). O'zbek tilida "quloq" somatizmi asosida shakllangan to'rtta frazema (quloq solmoq, qulog'iga kirmaslik, qulog'iga quymoq, qulog'ini burab qo'ymoq) kabi polisemantik xususiyatiga ega. Bu frazemalarning barchasi ikki ma'nolidir. Shulardan biri qulog'iga quymoq frazemasini bo'lib, "O'zbek tili frazeologik lug'ati"da quyidagi ikki ma'nosi qayd etilgan: 1) gap o'qtirmoq; 2) xotirasida mustahkam saqlamoq ma'nolarini ifodalagan. "Quloq solmoq" somatik frazemasini "O'zbek tili frazeologik lug'ati"da quyidagi ikki ma'noli frazema sifatida izohlangan: 1) tinglamoq; 2) aytganini qilmoq kabi ma'nolarni ifodalab kelmoqda. Gazeta tilida ham bu kabi frazeologik sinonimlar reportaj janrida ishlatilgan va matnning obrazlilikini ta'minlagan. Masalan, Ota yoki ona to'g'ri yo'lga boshqarayaptimi, bola unga quloq solishi shart (S.h.,18.02.2012,2-bet). Bobomning gaplariga quloq solib turarkanman, noto'g'ri ish qilganimni tushundim (S.h.,22.10.2013,4-bet). "O'takasi yorilmoq" frazeologizmi "qo'rqmoq" ma'nosini ifodalaydi. Maqola janrida qo'llanilgan frazeologizm obrazlilikka xizmat qilgan. Masalan, Tong saharda yig'lashimni eshitib, oyimning o'takasi yorildi (S.h.,22.10.2013, 4-bet). Hammasiga mana, yangangiz ko'ndalang, yana qo'lidagi kapkir bilan kerilib, ko'ksiga nuqsib qo'ydi (S.h.,8.07.2014,1-bet). Oh, oh, qo'ling dard ko'rmasin kampir, har kuni shunday palovxonto'ra bilan siylab tursang ekan (S.h.,8.07.2014,2-bet). Kampir qoshlarini chimirib, cholga yovqarash qildi (S.h.,8.07.2014,2-bet). Sh.Rahmatullaevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" da barmog'ini tishlamoq iborasi quyidagicha izohlangan: Barmog'(i)ni tishlamoq kim G'o'zining hech narsa qilolmay, natijaga erisha olmay lol qolmoq. Gazeta maqolasida lol qolmoq frazeologizmi o'rinli ishlatilgan Masalan: Ikkinchi jahon urushida qatnashib, qariyb qirq yildan buyon pensiyada ekani va davlat tomonidan pensiya to'lanishini aytganda, mehmonlar butunlay lol qoldi (S.h.,14.03.2015,3-bet). Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" da Qo'l(i)ni bog'lamoq kim yoki nima kimning qo'l(i) bog'landi kimning faoliyatini cheklab qo'ymoq, biror ish-tadbirning amalga oshuviga monelik qilmoq ma'nolarida izohlangan. Gazeta matnlarida, ayniqsa, muammoli maqolada qo'li bog'langan frazeologizmi ishlatilgan. Misollar: To'g'ri, ilgari ham respublika edik, lekin bu respublikaning qo'li bog'langan, og'zi berkitilgan edi(S.h.,14.03.2015,3-bet). Rahna solmoq Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" da quyidagicha izohlangan: Rahna solmoq kim nimaga buzilishiga, parchalanishiga olib keladigan ta'sir ko'rsatmoq. Gazeta tilida rahna solmoq frazeologizmini maqola janrida uchratish mumkin. Misol: Bunday g'araz niyatli kimsalarning maqsadi o'zora nizolar, qurolli to'qnashuvlar orqali tinch hayotga rahna solishdir (S.h.,14.03.2015,3-bet). Aytish mumkinki, mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan bu avtomobillar dunyo andazalariga mos keladi(S.h.,14.03.2015,4-bet). U ham bo'lsa, odam quyma quloq bo'lishi, bir narsani eshitdimi xotirada saqlay bilishi kerak(S.h.,18.02.2012,2-bet). Qo'lga kiritmoq kim — Qo'lga kiritmoq kim nimani ixtiyoriga o'tmoq. Egallamoq (keyingi variant rasmiy).

Varianti: qo'lga kiritilmoq nima; qo'lga kirgizmoq; qo'l(n)ga kirgizmoq kim [o'zining] nimani; qo'lga kirgizilmoq nima. Antonimi: qo'ldan ketmoq nima - qo'ldan ketkazmoq nima nimani; qo'ldan chiqmoq nima yoki kim - qo'ldan chiqarmoq. Gazeta matnlarida, ayniqsa, maqola, korrespondentsiya, lavha, hisobot janrlarida qo'lga kirgizmoq faol ishlatilgan. Misollar: Yigit-qizlarimiz bir mutaxassislikni qo'lga kiritish jarayonida boshqa sohalar haqida ham tushunchaga ega bo'lishadi (S.h.,18.02.2012,2-bet). Oilaning mustahkam bo'lishida ana shu jihatlarga ahamiyat berilsa, voyaga etkazayotgan farzandingiz hech qachon yuzingizni erga qaratmaydi (S.h.,18.02.2012,2-bet). Maqolada keltirilganidek, to'y-marakada, tug'ilgan kunlar tadbirida bo'lar-bo'lmasga va'zxonlik qilish, bir kishini ko'klarga ko'tarish bor gap (S.h.,7.10.2014,4-bet). Darvozani qaerdan, nimasidan boshlamoq kerak, boshim qotgandi (S.h.,17.01.2015, 5-bet). Ba'zan kutilmagan zarbalardan esankirab qolamiz, dunyo ko'zimizga tor ko'rinib, asablarimiz dosh bermay qoladi (S.h.,17.01.2015, 4-bet). Gazeta materiallarida frazeologizmlarning aksariyati aynan va qisman o'zgartirilgan holda, ba'zan ularning variantlari va sinonimlari o'rinli qo'llanilgan. Bu esa jurnalistlarning mahoratidan dalolat beradi va gazetaning o'qimishlilikini, ta'sirchanligini yanada oshiradi.

UMUMIY XULOSALAR

O'zbek tilshunosligida sinonimiya, leksik va frazeologik sinonimiya hodisalari atroflicha o'rganilgan. O'zbek adabiy tili funktsional uslublarida, xususan, badiiy, so'zlashuv uslublarda leksik sinonimlar va frazeologizmlarning semantik-stilistik xususiyatlari yoritilgan monografik ishlar, darslik va qo'llanmalar mavjud. Leksik va frazeologik vositalarning gazeta tilida qo'llanishi ayrim tadqiqotlarda yoritib berilgan bo'lsa-da, leksik va frazeologik sinonimlarning matndagi holatlari maxsus ilmiy tadqiq etilgan emas. Gazeta tili o'ziga xos xususiyatlarga ega. Unda axborot berish ta'sirchanlikni ta'minlash bilan uyg'unlashgan holda olib borilishi zarur.

Tilning lug'aviy birliklari gazeta tilining barcha imkoniyatlarini namoyish qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, sinonim so'zlar va frazeologizmlar muhim ahamiyat kasb etadi. Leksik sinonimlar gazeta matnlarida kuchli stilistik vosita rolini bajaradi. Sinonim so'zlarning ma'no xususiyatlarini hisobga olgan holda, o'rinli ishlatish gazeta janrlarida ta'sirchanlikni ifodalashning muhim omillaridan sanaladi. Axborot, tahliliy va badiiy-publitsistik janrlarda sinonimlardan foydalanish o'ziga xos talablarga ega. Masalan, neytral ma'noli sinonim so'zlar axborot janrlarida, emotsional-ekspressiv bo'yoqdor sinonim so'zlar tahliliy va badiiy-publitsistik janrlarda stilistik vosita rolini bajaradi. Frazeologizmlar kuchli stilistik vosita sifatida gazeta tilining obrazlilikini oshirishga xizmat qiladi. Ta'sirchanlikni oshirish va qaytariqlarning oldini olishda frazeologik sinonimiyadan o'rinli foydalaniladi. "Sirdaryo haqiqati" gazetasida leksik va frazeologik sinonimlardan mahorat bilan foydalanilgan. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, gazeta janrlariga mos holda sinonimlar va frazeologizmlar o'rinli va unumli qo'llanilgan, adabiy me'yorga rioya etilmagan holatlar uchramaydi.

Gazeta materiallarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, frazeologik sinonimlar gazeta janrlari imkoniyatlaridan kelib chiqib o'rinli ishlatilsa, kuchli stilistik vosita vazifasini bajaradi. Har tamonlama to'g'ri qo'llanilayotgan frazeologik sinonimlar gazeta uchun muhimdir. Tilimizda ko'ngilmni tog'day ko'tarmoq frazeologizimi mavjud. Ko'ngil so'zi bilan bog'liq iboralar Sh.Rahmatullayev izohli frazeologik lug'atida quydagicha izohlangan. Ko'ngl(i)ni tog'day ko'tarmoq nima kimning - Ko'ngli tog'day ko'tarildi kimning xursand qilib, benihoya ruhlantirmoq. Sinonimi: ko'krag(i) tog'day ko'tarildi.

Gazeta tilida ikki muhim xususiyat - informatsiya, axborot berish va uni ta'sirchan etkazish bir-biri bilan chambarchas holda amal qiladi. Gazeta tilida turli janrdagi materiallarning mazmunli, aniq, ta'sirchan bo'lishini ta'minlashda tilning boshqa leksik vositalari qatori sinonim-lar ham muhim stilistik vosita sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. KARIMOV I. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008, 85-85-b.
1. ABDULLAEV A. O'zbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli. – Toshkent: Fan. 1987. - 88 b.
2. ABDUSAIDOV A. Gazeta tilida frazeologizmlar. – Samarqand: SamDU. 1990. – 120 b.
3. ABDUSAIDOV A. Gazeta tilining leksik-stilistik xususiyatlari. – Samarqand: SamDU. 1991. – 80 b.
4. ABDUSAIDOV A. Leksik dubletlar va ularning izohi (gazeta materiallari asosida). – Samarqand: SamDU.1993.– 96 b.
5. ABDUSAIDOV A. Gazeta sarlavhasi (Gazeta sarlavhalarining struktur-grammatik va leksik-stilistik xususiyatlari). – Samarqand:SamDU, 1995. – 120 b.
6. ABDUSAIDOV A. Gazeta janrlarining tili va uslubi. Monografiya. – Samarqand, 2001. – 192 b.
7. ABDUSAIDOV A. Jurnalistning tildan foydalanish mahorati. Monografiya. – Samarqand. 2004. – 102 b.
8. ABDUSAIDOV A. Matbuotda adabiy normaga rioya qilish muammolari. – Samarqand, 2001. – 56 b.
9. ABDUSAIDOV A. Frazeologizmlar – matbuot tilida ta'sirchan vosita. – Samarqand, 2001. – 48 b.
10. ABDUSAIDOV A. Matbuot tili madaniyati. – Samarqand, 2002. – 96 b.
11. ABDUSAIDOV A. O'zbek tilining ijtimoiy mohiyati. – Samarqand, 2008. – 120 b.
12. ABDUSAIDOV A. Nutq mahorati. – Samarqand, 2015. – 208 b.
13. BEGMATOV E., BOBOEVA A., ASOMIDDINOVA I. Adabiy norma va nutq madaniyati. – Toshkent: Fan,1983. – 152 b.
14. DONIYO'ROV X., YO'LDOSHEV B. Adabiy til va badiiy stil. – Toshkent: Fan, 1988. – 208 b.65
15. YO'LDOSHEV B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari: Filol.fan.dokt. ...dis. avtoref. - Toshkent, 1993. - 49 b.
16. YO'LDOSHEV B., MIRZAEV B. O'zbek tilida frazeologizm sarlav-halarning stilistik xususiyatlari haqida (Matbuot materiallari asosida). // O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati masalalari. G' SamDU asarlari. - Samarqand, 1982, 109-114-betlar.
17. Yo'ldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. Monografiya. –Toshkent: Muharrir, 2013. - 300 b.
18. KARIMOV S. O'zbek tilining badiiy uslubi. Monografiya. – Samarqand: «Sirdaryo haqiqati» nashriyoti, 1992. - 140 bet.
19. RAHMATULLAEV Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent, 1978.
20. RAHMATULLAEV Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. - Toshkent: Fan, 1966. – 131 bet.

21. TESHABOEVA D. Ommaviy axborot vositalarida nutq madaniyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.
22. TOJIEV Yo., MALLABOEV M. O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyati asoslari. 1-qism. – Toshkent, 2006, 8-14-b.
23. XUDAYQULOV M. Jurnalistika va publitsistika. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Universitet, 2008.
24. ShOMAQSUODOV A., RASULOV I., QO'NG'UROV R., RUSTAMOV H. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
25. O'ZBEK TILIning izohli lug'ati. I tom. –T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 680 b.
26. O'ZBEK TILIning izohli lug'ati. II tom. -T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2006. - 672 b.
27. O'ZBEK tilining izohli lug'ati. III tom. -T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2006. - 688 b.
28. O'ZBEK TILIning izohli lug'ati. IV tom. - T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2008. - 608 b.
29. O'ZBEK TILIning izohli lug'ati. V tom. - T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2008. - 592 b.
30. QO'NG'UROV R., BEGMATOV E., TOJIEV G'. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent: Fan, 1992.
31. Hojiev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974. – 408 b.

Internet saytlari

<http://www.ziyonet.uz> – adabiyotlarning elektron variantlari.

<http://www.allpravo.ru> – adabiyotlarning elektron variantlari.